

5

NEPOKORENI GRAD

NEPOKORENI GRAD

Sadržaj

6 Iva Ivšić

Izveštaj s petog Marša solidarnosti
"Zauzmi, obrani, proizvodi!"

12 Dijana Ćurković

Ustrajnost za *Uzor*

18 Deindustrijalizacija Zagreba: kontekst i učinci
Razgovor s Domagojem Mihaljevićem i Stipom Ćurkovićem

24 Andrea Milat

Radnice i *Kamensko*, radnice u *Kamenskom*

28 Razgovor sa Silvijom Federici

36 Vesna Vuković

O nekim radovima Sanje Iveković

42 Dragan Kostolomac Gorki

AFŽ: Ženska pitanja i žena u borbi

44 Milan Radanović

Žene Beograda u Narodnooslobodilačkoj borbi:
nekoliko istorijskih primera

48 Dragan Kostolomac Gorki

Prva ženska partizanska četa - okolnosti

55 Rusulica, fragmenti

58 Andro Lasica Hodges

Kultura kao novi rasizam

60 Razgovor sa Simone de Beauvoir
Drugi spol 25 godina kasnije

64 Ankica Čakardić

Feministička kritika mjera štednje

70 Dora Levačić

Otkud rodne razlike u plaćama?

80 Enid

Tribe 8 - prvi američki ženski queercore bend

82 Roberto Bolaño

Luz Mendiluce Thompson

86 Antifašistička junakinja: Yolanda González Martin

Feministkinja, nazivala se ona ljevičarkom ili ne, jest ljevičarka po definiciji. Ona se bori za potpunu ravnopravnost, za pravo da bude jednako važna, značajna, kao bilo koji muškarac. Stoga je u njezinu ustanku za rodnu ravnopravnost sazdan zahtjev za klasnom ravnopravnošću.

(...) Rodna borba utjelovljuje klasnu borbu, no klasna borba ne utjelovljuje rodnu. Feministkinje su, dakle, izvorne ljevičarke. Štoviše, one su lijevo od onoga što danas tradicionalno nazivamo političkom ljevicom.

Simone de Beauvoir

Kažesh, primjerice, nekoj seoskoj djevojci da ima lijepe oči, ona ti odgovori: "Druže, budi svjestan ove naše borbe!" I što možeš? Pokunjiš se i lijepo pozdraviš našim borbenim pozdravom "Smrt fašizmu!" Jer to nije više obična seoska cura, nego je, recimo, potpredsjednica seoskog odbora Antifašističke fronte žena i kao takva nije raspoložena da prima bilo kakve sumnjive komplimente.

Ivan Šibl, Ratni dnevnik

NOB, radničke borbe, feminističke analize i afirmacija ženskoga glasa, različiti su aspekti ženske borbe koje tematiziramo u 5. broju *Nepokorenog grada*.

Značaj narodnooslobodilačke borbe u emancipaciji žena na jugoslavenskim prostorima teško je precijeniti. Sudjelovanjem u borbi, s puškom na ramenu i uz bok muškarcima, po prvi put su antifašistkinje, aktivistkinje, skojevke (*Žene Beograda u NOB-u*), ličke seljanke (*Prva ženska partizanska četa*), radnice, studentice i druge žene ustale za klasnu i rodnu jednakost.

Oslobođenje i socijalistička revolucija donosi im nominalnu jednakopravnost s muškarcima: žene u Jugoslaviji 1945. godine dobivaju pravo glasa i cijeli niz socijalnih prava, a plaće im se izjednačavaju s plaćama muškaraca. Socijalizacija dijela reproduktivnog rada i širi pristup radu, obrazovanju, kulturnom, javnom i političkom životu otvara prostor praktičnoj ekonomskoj i političkoj emancipaciji žena. Unatoč tome, patrijarhalni obrasci preživljavaju u okviru socijalističkog pokreta i sistema, pa se novostečena sloboda manifestira kroz dvostruku opterećenost žena: one masovno izlaze na tržište rada, ali pritom većina neplaćenog, reproduktivnog rada i dalje ostaje na

njihovim plećima.

Globalni udar kapitala na javni sektor i socijalne službe sedamdesetih godina zahvaća i Jugoslaviju, što, uz ostale ranjive društvene skupine, dodatno pogađa žene, dok devedesete temeljito brišu mnoge prethodne progresivne dosege. Riječima **Domagoja Mihaljevića**, "snažni društveni val repatrijarhalizacije i retradicionalizacije agresivno nameće ulogu žene i majke, pa njihova pozicija postaje neizdrživa: na jednoj strani snažni pritisci u procesu akumulacije profita, a na drugoj crkveni diktati o kućanskom poslu. Produktivni i reproduktivni nalozi postaju joj podjednako odbojni" (*Deindustrijalizacija Zagreba: kontekst i učinci*). **Ankica Čakardić** navodi neke učinke udara na javni sektor i socijalnu državu: rušenje materijalnih prava koje su žene stekle izlaskom na tržište rada, kriza društvene reprodukcije, reprodukcija klasa, financijsko opterećenje kućanstava, promjena intimne razine odnosa između (bračnih) partnera, osnaživanje patrijarhalnosti. Danas po cijelom svijetu izbijaju antikapitalistički ustanci. To su društvene borbe protiv komercijalizacije obrazovanja, borbe protiv privatizacije javnih dobara kao i globalni otpor mjerama štednje koje tumačimo kao borbe za društvenu reprodukciju ugroženu neoliberalnim napadom na sve šire slojeve stanovništva. U kontekstu Hrvatske, u časopisu govorimo o borbama protiv deindustrijalizacije i masovnog ukidanja radnih mjesta koje između ostalog započinju u tekstilnoj industriji gdje su najviše pogođene žene (*Ustrajnost za Uzor, Radnice i Kamensko, radnice u Kamenskom*). Marš solidarnosti „Zauzmi, obrani, proizvedi“ u organizaciji *Mladih antifašista Zagreba* mapira cijeli niz privatiziranih, ugašenih ili izmještenih pogona i pretvaranje nekadašnjih žarišta industrije u Zagrebu i Peščenici u poprišta pljačke rada i izvlaštenja grada.

"Nema mjesta strahu ili nadi, valja tragati za novim oružjima", kaže **Gilles Deleuze** (*Post scriptum sur les sociétés de contrôle*). Možda u ponuđenim analizama, intervjuima i primjerima otpora iz drugog, danas gotovo romantičnog vremena, i vi pronađete materijal za nova oružja i inspiraciju da se fašizmu, u svim njegovim oblicima, oduprete.

Mladi antifašisti Zagreba

SUBOTA / 17/11/2012/13h

MAPA OTUĐENOG (G)RADA

Ovogodišnji Marš solidarnosti, peti po redu, organiziran je suradnjom Mladih antifašista Zagreba i Muzeja kvarta udruge Kontraakcija. Marš je održan pod poznatim sloganom argentinskog radničkog otpora "Zauzmi, obrani, proizvodi" s ciljem ukazivanja na uzroke i posljedice deindustrializacije Zagreba i solidariziranja s radničkim otporom procesu privatizacije.

Trga Žrtava Fašizma / Radnička / Centar za kulturu
Peščenica

■■■ Marš solidarnosti "Zauzmi, obrani, proizvodi"

Privatiziran i ugašen pogon / 0 radnih mjesta

Privatiziran pogon / desetkovana radna mjesta

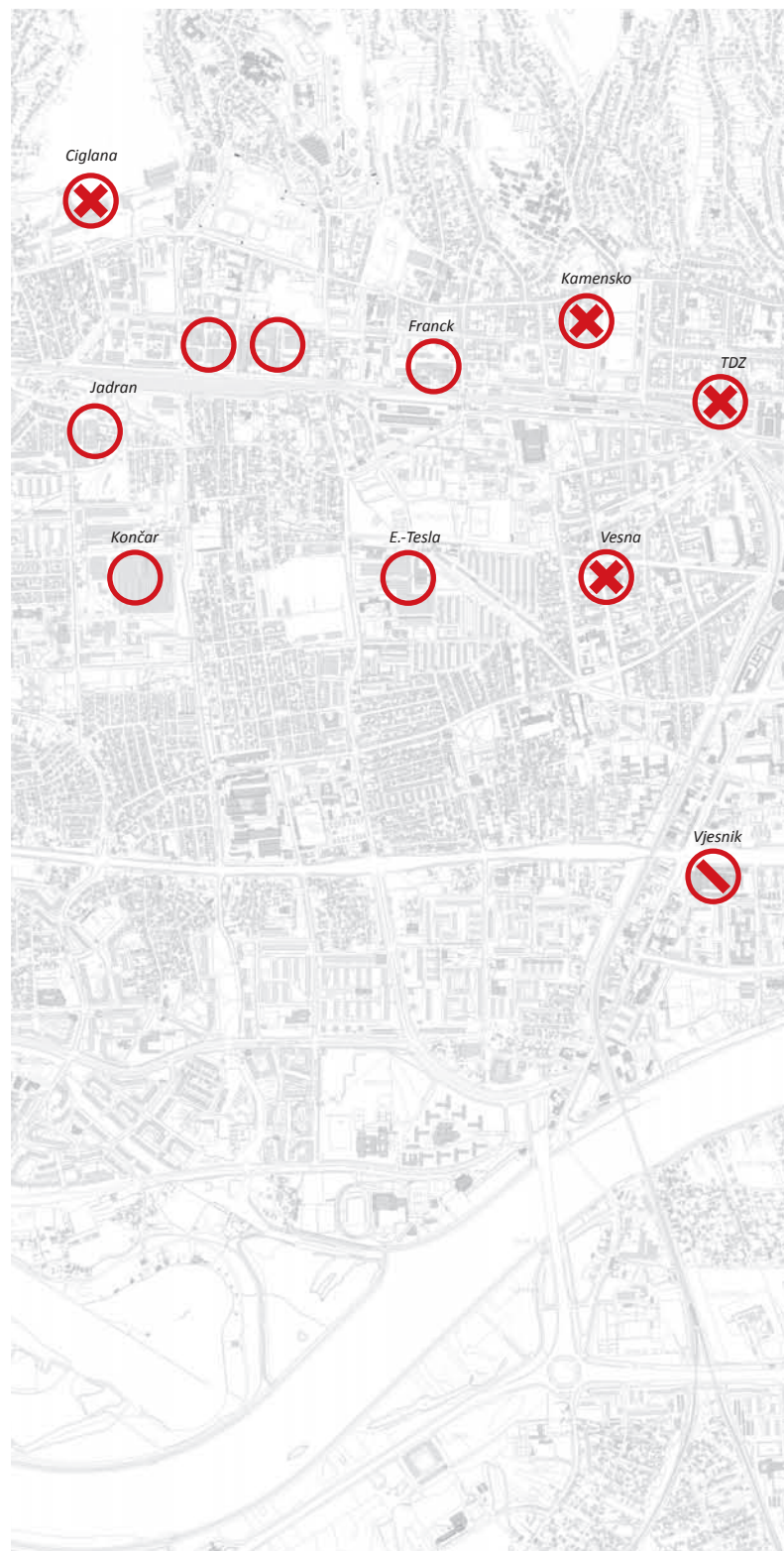
Uništena infrastruktura

Privatiziran pogon / u procesu gašenja

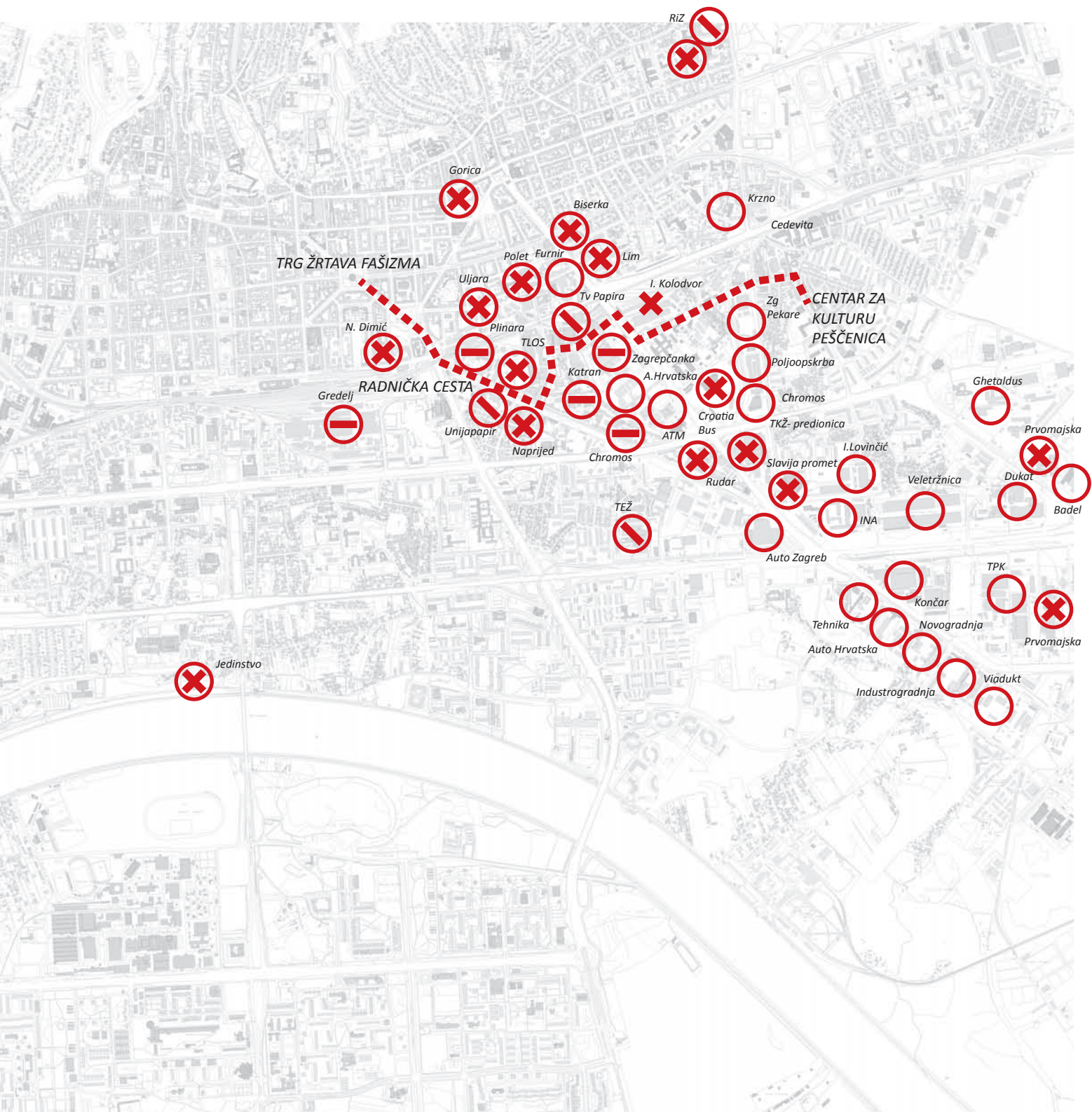
Izmješten pogon / privatizirano zemljište

PETI MARŠ SOLIDARNOSTI:

“ZAUZMI, OBRANI, PROIZVODI!”

Mapu s prethodne stranice izradili: Iva Marčetić/*Mladi antifašisti Zagreba*/Kontraakcija/Muzej kvarta

Iva Ivšić

**IZVJEŠTAJ S
PETOG MARŠA
SOLIDARNOSTI
"ZAUZMI,
OBRANI,
PROIZVODI!"**

Korijeni deindustrializacije u Hrvatskoj nalaze se u pretvorbi i privatizaciji društvenog vlasništva tijekom 90-tih. Smanjivanjem kapaciteta proizvodnih pogona, njihovim izmještanjem ili potpunom devastacijom na širem području Zagreba, progresivno su ukidana radna mjesta uporedo sa sve većim pritiskom na radnička prava.

Organizatori *Marša solidarnosti* su sudionike i širu javnost odlučili podsjetiti na razorne procese pretvorbe i privatizacije koji su samo u Zagrebu ostavili desetke tisuća radnika bez radnog mjesta, ali također i osvijestiti činjenicu kako ti procesi nisu završeni, čemu svjedoče sve otvoreniji napadi na javni i energetski sektor. Ruta marša tangira danas uništene tvornice na području Peščenice (*Zagrepčanka*, *Naprijed*, *TLOS*, *Croatia bus* i *Gredelj*) dovodeći tako u vezu devastaciju i promjene metabolizma grada u uzročno-posljedične veze s procesom deindustrializacije. Na ovim su punktovima radnici i sindikalisti, koji su svojevrstno pokušavali organizirati otpor privatizaciji, zajedno s društvenim aktivistima, informirali sudionike o mehanizmima uništenja zagrebačkih tvornica, kao i o negativnim posljedicama koje je njihovo gašenje imalo na radništvo i širu društvenu zajednicu.

Simboličkim činom marširanja rubnim gradskim kvartovima koji su nekoć bili centri industrijske proizvodnje, organizatori su pokušali ukazati na potrebu za češćim i učinkovitijim raspravama na temu ekonomskog propadanja. Ovaj proces je u uskoj vezi s rastvaranjem društvenog tkiva zajednice, pa tako i revitalizacijom fašizma. Marširanje Peščenicom i održavanje tribine u njezinom kulturnom centru, predstavlja svojevrstan izlazak iz zatvorenih akademskih i aktivističkih krugova na mjesta koja su najviše pogođena procesima privatizacije, te u isto vrijeme stavlja naglasak na važnost solidarnosti među različitim društvenim akterima. Jedino ovako širokom spregom moguće je organizirati učinkoviti otpor ekonomskom propadanju i njemu inhernim socijalnim devastacijama. Ovakva organizacijska logika svakako je pouka za buduću praksu. Nadalje, informacije o uništenim tvornicama na području Peščenice (*TLOS*, *Naprijed*, *Croatia bus*, *Zagrepčanka*) koje su sudionici mogli čuti iz usta samih zaposlenika te organizatora otpora privatizaciji, dale su *Maršu*

izrazito edukativan karakter generirajući pritom znanje koje čini polazišnu točku ozbiljnog društvenog angažmana.

U sklopu *Marša* u Kulturnom Centru Peščenica, održana je i tribina na temu "Deindustrijalizacija i radnički otpor" uz sudjelovanje Tomislava Kiša (glavni tajnik *Novog sindikata*), Domagoja Mihaljevića (*Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju*), Marinka Vidakovića (bivši sindikalni povjerenik *Croatia Busa*), Stipe Ćurkovića (Centar za radničke studije) te Maria Ivekovića (predsjednik *Novog sindikata*). Već samom strukturom govornika vidljiva je namjera povezivanja teorije o društveno-ekonomskim promjenama usko vezanih uz procese pretvorbe i privatizacije u Europi i svijetu tijekom zadnjih 30 godina s iskustvima radnika i sindikalista koji su pokušali organizirati otpor tim promjenama na licu mjesta.

Tribinu je otvorio **Tomislav Kiš** iz *Novog sindikata* koji govori o Zagrebu kao potentnom industrijskom centru u kojem se tijekom tranzicijskog perioda sustavno uništavaju poduzeća i zatvaraju radna mjesta. Kiš navodi primjere gradskih, mahom industrijsko-stambenih četvrti, Peščenica i Trešnjevka. Peščenica je početkom 90-tih zapošljavala preko 60 tisuća ljudi, a Trešnjevka, na kojoj su se nalazila poduzeća poput *Industrogradnje*, *Gortana* i *Vijadukta*, bila je centar građevinske industrije za razliku od centra sitne građevinske djelatnosti u koji je pretvorena u drugoj polovici devedesetih i kasnije. Nadalje, izlaže kako su razvojem tehnologije i promjenom tipa zanimanja mnoga od zatvorenih poduzeća nužno morala mijenjati tip djelatnosti jer u suprotnom ne bi opstala na tržištu, no smatra problematičnom činjenicu da su redom zatvarana u svrhu bogaćenja nekolicine pojedinaca. Zaključuje kako u takvim okolnostima nije bilo mogućnosti razvoja novih industrija prirodnim putem, odnosno temeljem postojećeg znanja i infrastrukture, zbog čega danas razvoj Zagreba i Hrvatske ne ovisi o našem kapitalu i znanju.

Domagoj Mihaljević iz *Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju* analizira zašto radnički otpor deindustrijalizaciji i otvorenom napadu na socijalna i radnička prava nailazi na sustavne prepreke. Kao glavni razlog tomu vidi protržišnu i prokapitalističku ofenzivu koja zadnjih 30 godina utječe na gubitak

moći rada. Procesi deindustrijalizacije izravno su povezani s nametnutim mjerama štednje nastalima uslijed krize 1980-ih, zatim s restauracijom kapitalističkih odnosa putem pretvorbena-privatizacijskih procesa popraćenih bogaćenjem pojedinaca u 1990-ima i konačno, financijalizacijom i korporativnim organiziranjem radnog rasporeda u 2000-ima (nekadašnji industrijski centar postaje sjedište banaka i novih struktura financijskog sektora). Usvajanjem mjera neoliberalnog kapitalizma (otvaranje ekonomije, deregulacija i privatizacija, fleksibilizacija tržišta rada) dolazi do postupnog nestajanja institucija koje su kontrolirale i čuvale socijalna i radnička prava. Radnički pokret je fragmentiran i pod pritiskom tržišta i poslodavca, a uloga sindikata neutralizirana politikom socijalnog dijaloga i ograničavanjem rada na zastupanje kratkoročnih interesa članstva. U takvim uvjetima, otpor dolazi stihijski. Progresivne snage koje potiču otpor su marginalizirane i izolirane. Mihaljević zaključuje da bez omasovljenja pokreta te osvještavanja dužine i težine puta otpora neće biti pozitivnih ishoda.

Marinko Vidaković, sindikalni povjerenik *Croatia Busa* govori o borbi koju je sa svojim suradnicima vodio za firmu u kojoj je radio 29 godina. Nekad uspješni *Croatia Bus* nezakonito je privatiziran, a potom i sustavno uništavan djelovanjem nekoliko vlasnika tvrtke, **Leona Sulića** i **Ivice Zovka**. Kako tvrdi Vidaković, izvlačenje novca, dizanje nenamjenskih kredita i malverzacije zemljištem, sve redom mehanizmi devastacije poduzeća, vođeni su pod pokroviteljstvom politike. Borba za *Croatia Bus* trajala je dvije godine. Državnom odvjetništvu i svim relevantnim institucijama dostavljeni su podaci o nezakonitim radnjama, ali bez uspjeha. Radnici su pokušali vršiti dodatni pritisak intenzivnom blokadom firme putem tromjesečnog štrajka, da bi konačno bili deložirani i izbačeni na ulicu. Nažalost, mediji su (po riječima izlagača, prokapitalistički orijentirani i redom u vlasništvu tajkuna) plasirali u javnost sliku o 40 neradnika, “balvan-revolucionara” i neprijatelja države. Vidaković tvrdi kako je ostatak radnika, njih 350, tadašnji direktor Leon Sulić potkupio. Zaključuje da je u uvjetima u kojima dio radnika, građani i šira javnost nisu bili svjesni da su problemi *Croatia Busa*

jednako tako i problemi društva u cjelini, bilo jako teško organizirati otpor i postići pozitivne ishode. Iako se danas zna da je *Croatia Bus* svjesno i namjerno pljačkan, novci nisu vraćeni, izgubljena su mnoga radna mjesta, a firma je u stečaju.

Stipe Ćurković iz *Centra za radničke studije* slaže se da privatizacijsku pljačku, uništavanje poduzeća i bogaćenje pojedinaca nezakonskim sredstvima svakako treba ispitati, no kako bi objasnio širi kontekst pretvorbena-privatizacijskih procesa, pita se što sam pojam privatizacije znači na fundamentalnoj razini. Ćurković tvrdi kako promjenom vlasničke strukture nad nekim resursom cijeli niz poslovnih pitanja vezanih uz način upotrebe resursa, investicijama, raspodjeli dobitka i sl. prelazi u ruke privatnog vlasnika, što automatski znači isključivanje svih ostalih iz procesa odlučivanja. Političkom tranzicijom iz realsocijalizma u demokraciju u Hrvatskoj se odvijaju dva paralelna procesa. Uvođenjem demokratskog društvenog uređenja proširuju se prava u užoj političkoj sferi, ali se istovremeno sve veći broj ljudi isključuje iz procesa odlučivanja u sferi realizacije neposrednih materijalnih uvjeta. Upravo u činjenici da najširi slojevi društva ne odlučuju o vlastitoj egzistenciji, očituje se proturječje demokracije koja kao svoj ideal pretpostavlja participaciju širokih masa u proizvodnji vlastitih života na svim razinama. Ćurković dalje pojašnjava kako neoklasična ekonomska teorija vidi ostvarenje demokracije u “demokratskom procesu glasanja novčanikom”. Široke mase kontroliraju tržišne mehanizme tako da kupovinom proizvoda i usluga vlasnicima poduzeća uvjetuju vrstu i način proizvodnje. Ukoliko vlasnik ne prati potrebe tržišta, on propada. U tako postavljenim uvjetima, demokratski mehanizmi tržišta su ekskluzivni, odnosno rezervirani isključivo za one koji imaju visoku kupovnu moć. Široke mase su primorane osigurati egzistenciju prodajom vlastitih znanja i sposobnosti, pri čemu kriterij za uspjeh čini onaj set kvaliteta koje kapital može koristiti kako bi zadovoljio inherentnu logiku maksimizacije profita. Budući da je u kapitalističkom sustavu pravo upravljanja poduzećima u privatnim rukama, ono je samim time privatno profitabilno orijentirano. U tom kontekstu, industrija koja nužno ne stvara profit nije uvijek racionalan izbor. Vlasnici

industrijska poduzeća često zatvaraju te izmještaju industrijske pogone i spekuliraju sa skupocjenim zemljištima ili vrše pritisak na cijenu rada (smanjivanje plaća, prekovremeni rad...). Negativne posljedice koje takva ekonomska politika ima za širu zajednicu, vlasnicima kapitala su potpuno irelevantne.

Isti mehanizmi koji se koriste u privatnom sektoru, primijenjuju se i u javnom. Privatizacijom javnog sektora mijenja se njegova unutarnja racionalnost koja se očituje promjenom kriterija efikasnosti direktno vezanih uz cilj ostvarivanja profita. U zdravstvenom sustavu primjerice, cilj više nije zdravstvena zaštita za sve, već zarada vlasnika po pojedinom zaposleniku (primjerice doktor umjesto 20 mora imati 100 pacijenata). Usluge javnog sektora koje čine elementarnu potrebu svakog pojedinca, pretvaraju se u robnu uslugu koja se distribuira putem tržišta u razmjenu za novac.

I u ovom kontekstu je pojedinac primoran prodati se što bolje na tržištu kako bi u privatiziranom javnom sektoru bio u mogućnosti kupiti svoja socijalna prava. Ćurković zaključuje kako Hrvatska kronično pati od nedostatka suvislih analiza koje su u stanju pojave poput deindustrijalizacije i privatizacije staviti u kontekst širi od "lokalnog". Dominantnim narativom koji uzroke društveno-ekonomskih problema pronalazi u "balkanskom mentalitetu" i "privatizaciji na hrvatski način", zamagljuje se činjenica da su problemi u Hrvatskoj sistemski, karakteristični neoliberalnoj ekonomskoj politici druge polovice 20. st.

Mario Iveković iz *Novog sindikata* navodi nekoliko osnovnih razloga zbog kojih je njihov sindikalni angažman s obzirom na ishode borbi, u konačnici ipak bio neefikasan. Kao prvi razlog navodi nedostatak potpore dijela radnika i šireg građanstva zbog neinformiranosti o stvarnim procesima koji su se odvijali u pojedinim poduzećima u kojima se organizirao otpor. Na osnovu izvještavanja medija koji su prema riječima izlagača, svi redom u rukama kapitala, oni radnici koji su osvijestili nužnost organizacije otpora, bili su okarakterizirani kao neradnici i neprijatelji države. Drugi izrazito značajan razlog,

Iveković objašnjava izostankom potpore akademske zajednice koja je svojom aktivnošću umjesto proizvodnje ozbiljnih znanstvenih analiza i detektiranja te postavljanja problema vezanih uz pretvorbu i privatizaciju u šire okvire, vrlo često poticala implementaciju kapitalističkih odnosa na ova područja i samim time pridonijela uništavanju hrvatske privrede i društva u cjelini. Treći razlog neuspješne radničke borbe, Iveković vidi u širim i dugoročnim procesima razgradnje hrvatskog društva koji se počinju odvijati već krajem 1980-ih prijedlogom Markovićevog zakona o privatizaciji banaka (temeljem svih privatizacijskih pljački vidi privatizaciju *Zagrebačke banke*) te slabljenjem institucija države. Hrvatska pritom nije izoliran primjer. Navodi primjere zemalja bivše Jugoslavije, Rumunjske, Gruzije, Kazahstana itd. koji su prošli iste ili slične procese. Krajem 1990-ih, kao sindikalni povjerenik SSSH, Iveković osniva *Mrežu solidarnosti* kojom pokušava povezati različite aktere na sindikalnoj sceni u svrhu organiziranja ozbiljnog otpora privatizaciji. Iako je *Mreža* formalno prihvaćena od strane SSSH, u stvarnosti nije prepoznat njezin potencijal te je već pri prvim pokušajima realizacije, opstruirana. Gašenje mreže okončano je Ivekovićevim izbacivanjem iz SSSH.

Nakon izlaganja govornika, otvorena je diskusija. Iako su teme i sudionici bili raznoliki, možda je najzanimljivije istaknuti kako su sudionici, većinom društveni aktivisti, imali niz pitanja upućenih upravo ljudima s terena, Mariu Ivekoviću i Tomislavu Kišu. Otvaranje prostora za diskusiju među različitim društvenim akterima i, kao što je u nekoliko navrata istaknuo Iveković, organiziranje solidarnosti među svim relevantnim institucijama (sindikati, udruge, aktivisti i akademska zajednica), svim radnicima te posebno radnicima realnog i javnog sektora, razvoj društvene teorije i stvaranje baze znanja, ključan je faktor u organizaciji otpora procesima razgradnje društva te napadima na socijalna i radnička prava širokih masa. Do slijedećeg *Marša solidarnosti*, *Mladi Antifašisti Zagreba* će nizom tribina, rasprava, radionica i akcija aktualizirati teme otvorene na ovoj.

Razgovor s bivšom sindikalnom predstavnicom i dugogodišnjom članicom radničkoga vijeća splitskog *Uzora* **Ljiljanom Šućur** o pravnim bitkama, radničkoj solidarnosti i mreži kriminala dobro poznatog državnog odvjetništvu.

Razgovor vodila: Dijana Ćurković

USTRAJNOST ZA UZOR

Kada je počeo proces privatizacije Uzora? Kako se odvijao?

Privatizacija je počela za vrijeme rata. Imale smo plaću 100 DEM, oko 700 kuna, a naši muževi i sinovi većinom su bili po ratištu. Privatizacija je krenula i bilo je ponuđeno radnicama da otkupe dionice, ali za to jednostavno nismo imale novca. Ni jedan penzioner koji je stvarao tu firmu nije imao pravo otkupa dionica, samo oni koji su bili u radnom odnosu, što je isto tragedija privatizacije.

Je li ta plaća bila službena ili ste je dobivale mimo računa?

To je bila službena plaća. Bio je rat, iscrpljivanje, jedna katastrofa, trening gladi – nekoliko mjeseci, pa čak i godina, živjeli smo od te crkavice. Moj muž je 1991. i 1992. bio na ratištu pokraj Livna, do 1993. smo živjeli samo od moje plaće, mizernih 700 kuna. Onda je došao **Miroslav Kutle**, uopće me nije strah imenovati. Preko svojih prijatelja i odvjetnika zamahao nam je novcem i ne znam više ni cifru za koju sam mu prodala svoje dionice, a prodala sam ih. Sjećam se da sam od prodaje platila režije i kupila namirnice i jednu bocu vina. Muž je taman došao iz bolnice jer je dao krv ranjenom prijatelju i bio je jako iscrpljen, ali mi smo proslavili uz vino. Možda to ne bih ni učinila da moj rezon nije bio da ne možemo svi biti gazde. Rat je još trajao i još sam uvijek vjerovala da će se, kad završi, stvoriti jedna poštena zemlja u kojoj će ljudi raditi, u kojoj će postojati red, i mislila sam stvarno da ću imati gazdu za kojeg ću raditi i od kojeg ću dobiti plaću. To je bio moj cilj, mene dalje ništa nije zanimalo. Očito, krivo sam razmišljala. Nije se to dogodilo. Nismo dobili gazdu nego ljude koji su popljačkali, rasprodali nekretnine i ljude poslali na ulicu. Rat je rat. U ratu puno stvari toleriraš. Taj nered, kriminal i pljačku danas ne trpim, još uvijek mislim da ima opcija da se to riješi.

Koliko je ljudi *Uzor* zapošljavao prije i poslije privatizacije?

Prije je bilo oko 750, a na kraju je ostalo stotinjak ljudi. Oko 150 ih je otišlo u lažne mirovine. To mogu reći jer to i policija istražuje. Vidite, nakon prodaje dionica došlo je do jedne revolucije mirovina, da tako

kažem. Komisija za mirovinsko došla je u prostorije *Uzora* i radnice su jedna po jedna išle na razgovor. Tada sam imala 13-14 godina staža i mogla sam prihvatiti mirovinu koju su mi nudili, ali meni je bilo zločesto sjesti za stol s roditeljima koji su u mirovini nakon punog odrađenog staža, a ja u radnoj snazi. Ja sam utopist, sada mi je jasno da jesam. Mnogo kolegica je prihvatilo tu prijevremenu mirovinu. Jedna je dobila dijagnozu bolesne kralježnice pa smo se smijale jer bi mogla u balerine! Bilo je smiješnih trenutaka, ali ne znam koliko je to dobro za našu domovinu i budućnost. Ostali su poslani na biro, potjerani, rastjerani i na kraju je firma gdje je. Tako je završila naša privatizacija, riješili su se velikog broja ljudi i uspostavili kontrolu.

Ipak ste se odupirale. Održale ste i podržale mnoge prosvjede u Splitu, zar ne?

Zbilja smo svašta radile, maksimalno smo se trudile, ali i mi smo umorne. Velika većina Uzorovih žena je dušom i srcem sa svim radnicima koji sada pate, ali moramo biti svjesni da treba preživjeti. I kad čovjek radi i kad ne radi, događa se da mora propješačiti pola grada da bi došao do neke kore kruha. Ne možeš davati toliko podrške prosvjedima koliko bi htio. U početku smo bile 100% skupa, ali smo se osipale i sada je to spalo na par nas, ali uvijek uz podršku većine. I s Jadrankamenom smo dušom i tijelom. Čak smo uspjele organizirati nekakvu sitnicu, pomoć za djecu. Ovi naši su nas iscrpili pa je to najviše što smo mogle.

Vaši? Spomenuli ste Kutlu. Je li on kupio većinu dionica?

Ne, on je kupio sve, a onda je sa svojim prijateljima to raspodijelio. Bitna je grupa *Safir*, građevinski lobi, politički lobi i drugi lobijići. **Bruno Zvonimir Orešar** je samo kap u moru lopova, kap u moru negativaca, kap u moru kriminalaca. Od njega sam dovoljno tužbi dobila, još jedna nije bitna. Više mi zbilja nije bitno. Ja bih se sramila da sam to tolikim ljudima učinila, bez obzira koliko on sebe pravda i koliko on sebe može još uvijek pogledati u ogledalo. Svaka mu čast!

On je vas tužio? Za klevetu?

Da, za klevetu, i to u tri navrata. Prvi put sam za *Slobodnu Dalmaciju* izjavila da je ovo gore nego robovlasnički sustav. To je bilo u veljači prošle ili prethodne godine, ovo već dugo traje, mi smo bile bez osam plaća. Dolazile smo na posao jer nikad nismo bile u štrajku, uvijek smo radile i uredno isporučivale sve ugovore. Na kraju smo molile za posao. Dobivale smo dovoljno ponuda da možemo opstati, ali smo imale zabranu poslovanja od trgovačkog suda, koji je druga korumpirana organizacija. Nakon privatizacijskog kriminala, sad smo imale posla i s ovim kriminalom. Jednostavno ili ne znaju ili ne žele raditi svoj posao i nije im bitan mali čovjek. Tada sam izjavila da je u robovlasničkome sustavu gazda hranio svog roba, a nas nitko ne hrani – dolazimo na posao, ali ne dobivamo plaću. Čudim se nekad i državnim institucijama jer se za našu plaću nije plaćao ni porez ni prirez ni mirovinsko, što nitko nije primijetio. Taj novac je netko sebi zadržavao, isto kao i članarinu sindikata. Važan je i drugi mirovinski stup koji smo po zakonu svi morali uplaćivati i koji mi je uredno odbijan s računa svaki mjesec, iako plaće nije bilo. Izdali su obvezu uplaćivanja, ali nisu odredili uvjete pod kojima se ona može otkazati. Možda bi nam i izašli u susret, ali nemaju volje ući u priču s ovako lošim gazdama.

Je li bilo otvaranja sestrinskih firmi?

Kod nas je prva firma bila modna kuća *Uzor d.d.* u kojoj sam radila od 1983. g. Tijekom rata jedan dio nas silom je prebačen u *Tekstil Uzor d.o.o.*, sestrinsku firmu koja je dobila poticaj od države. Usput, druga Orešarova tužba protiv mene podnesena je zato što sam tražila da se kaže gdje su se potrošila ta sredstva. I državno odvjetništvo i Ministarstvo gospodarstva i Ministarstvo financija potvrdilo je da ta sredstva nisu kontrolirano potrošena, odnosno da nisu potrošena ondje gdje su trebala biti. Na kraju je, kad su ove dvije ogoljene do kraja, otvorena i treća sestrinska firma, *Maloprodaja Uzor d.o.o.*, koja je bila bez radnika, a u koju se svaki dan uplaćivao inkas iz *Uzorovih* trgovina. To je bila zadnja pljačka.

Rekli ste da je Uzor ostao dužan državi poreze i prireze. Znate li jesu li plaćali komunalije, režije i slično?

Jedan zadnji period nisu ništa plaćali. Mi smo išli na upravu Elektrodalmacije. Uložili smo molbu da nas pričekaju, da čekamo stečaj. Zbilja smo vjerovali u trgovački sud, kao što smo bile naivne pa smo u ratu mislile da će Hrvatska biti država ravnopravna za sve građane. Dobile smo pomoć od *Jadranskog mora* 10.000 kuna koju nismo podijelile između sebe da bismo kupile djeci kruh, nego smo kupile gorivo da nastavimo proizvodnju jer smo bile blokirane i nismo imale sredstva za rad, a imale smo ugovorene poslove. Tada su novinarki napravile prosvjednu modnu reviju *Vrag nosi Pradu, a žena nosi Uzor* i na tome im hvala. Međutim, naša stečajna upraviteljica nije s tim bila sretna pa sam i zbog toga imala s njom problema, tj. zabranu rada kao sindikalac. Kad je došla u *Uzor*, prvo što je rekla bilo je: “Di van je pamet bila?” Ponavljam, mi nikad nismo štrajkale. Imale smo radničke prosvjede, radničke straže kad smo čuvali strojeve, ali mi smo naučile što je sudski registar. Sad je taj zakon izmijenjen, možda su se naučili na nama, ali tada je bilo tako da je direktor onaj koji je upisan u sudski registar. Osoba koja je nama dolazila u *Uzor* nije bila direktor. To je gospodin **Branko Grgić**, lažno se predstavljao. Na kraju je ispalo da je htio preuzeti *Uzor* sa svojom firmom od četrdesetak ljudi, ali bez ikakvih prava. Trebala se odviti još jedna pljačka države: zaposli žene u tim godinama, uzme poticaje od države i ponovno tko zna što učini! Onda smo rekle: “Sad je *the end*! Sad je gotovo! Vi više nećete ući u naše prostore! Čekamo stečajnog upravitelja.” On nas je pitao što smo do sada radile, iako sam tada već jako dugo o svemu izvještavala pučkog pravobranitelja, a znam da su to radile i druge kolegice. Imam pisane tragove za to, a postoji i inspekcija koja je prolazila kroz *Uzor*. Umjesto da odgovorim, pitala sam ga: “A šta ste vi radili?” Kad sam se zaposlila rečeno nam je da nismo tu da mislimo, nego da radimo. Mi smo radile, a evo što su oni smislili.

Od koga je išla inicijativa za borbu?

Inicijativa je išla od nas, od sindikata nismo imale nikakvu pomoć, jedino **Svjetlana Šokčević** i **Krešimir Sever**. Pravnica sindikata **Jelka Kljaković Gašpić** na početku je bila uz nas i to joj ne mogu umanjiti. Kod nje se napisao dokument za pokretanje stečaja jer

smo sve radile na brzinu da bismo preduhitrile upravu. Kad smo krenule u daljnje akcije, radničke straže i slično, kad smo rekle da želimo preustroj, gospođa Šokčević je odustala od nas, rekla je da nas dalje ne može slijediti, jer je njezin cilj bio da *Uzor* ode u stečaj i da, otprilike citiram njenu izjavu iz medija: "te jadne žene napokon nađu svoj mir na birou." Mi niti smo jadne niti smo tražile mir. Mi smo tražile i tražimo samo rad.

Što se sindikata tiče, imale smo njihovu podršku do određene mjere, do onog momenta kad smo mi pomakle borbu dalje, kad smo tražile da se istraže sve radnje koje nisu bile zakonske. Sindikat nas otdad ne može slijediti. To je gospođa Šokčević meni na mobitel jasno i glasno rekla. Ja sam u tom trenu... Bila sam sindikalna povjerenica *Uzora*, a recimo nikad nisam dobila sindikalni mobitel. Zaposlenice *Uzora*, moje kolegice i prijateljice, u cijeloj toj neimaštini, skupile su novac da bi mi kupile bon. Skupljale su i za put u Zagreb kad me Orešar tužio jer sam tražila da opravda poticaje. Morala sam ići u Zagreb, iako sam u Splitu izjavila sve što sam izjavila. Poanta je i bila da me odvoji od drugih radnica pa smo htjele smo čak organizirati autobus, ali nismo mogle jer je ipak sa mnom morao biti odvjetnik. Orešara je zastupao isti tim koji zastupa **Ivu Sanadera**, zamislite slučajnosti. Za mene je sud pojam, ne bojim se ni suda ni policije. Bila sam u kavezu kao najveći zločinac i nije mi bilo ugodno, bojala sam se nepravde. Kad je pokrenuo tužbu, isti tren se sve odigralo, a mi smo kao radnice podnijele krivične prijave protiv njega, izvijestile smo USKOK, Ministarstvo pravosuđa... Svi sve znaju. Sve institucije su u pisanom obliku obaviještene.

Je li bilo slučajeva da su radnice dobivale po 100-200 kuna samo da se ne bune?

To je trajalo skoro godinu dana prije ovih osam neisplaćenih plaća. Na taj način su nas umirivali. Sve smo bile žene u neakvim godinama i svima nam je bilo jasno da je tekstilna industrija u krizi. Svi govore "Kinezi konkurencija". Nismo mi imale konkurenciju takve vrste, mi smo imale loš menadžment unutar firme koji nije dogovarao poslove. Mi smo ipak izrađivale odore za jednu Morešku, to treba znati napraviti. To smo mi mogle raditi i to smo i radile. Po

internetu kruže objave da žene iz *Uzora* rade na crno. Drago mi je da imam priliku to reći: nikad nismo radile na crno, samo smo čekale stečaj s preustrojem jer stečaj nije samo gašenje firme, može biti buđenje firme i rađanje proizvodnje i rada. Imamo svoje kupce i korektno smo odradile sve, nikome nismo ostale dužne. Dužna je nama ostala država jer je dopustila da nam se ovako nešto dogodi.

Jesu li vas pokušavali razdvojiti otkad ste se pobunile?

Kako ne! Svašta se događalo prije, ali mi smo svi osam mjeseci bili bez plaće, od onih menadžera, koji su bili takvi kakvi su bili, do zadnjeg radnika. Svi smo mi bili umorni. U radničkim stražama, koje su trajale 24 sata, bile smo 100% skupa. Funkcioniralo je idealno, fenomenalno, svi su bili tu – osim financijske direktorice, koja je, zamislite apsurnosti, na kraju ostala kao službeni financijski savjetnik stečajne upraviteljice. To je osoba protiv koje smo podigle krivičnu prijavu jer je morala znati sve što se događalo. Ako nije znala, nije bila dobar financijer, a ako je znala, morala je državnom odvjetništvu prijaviti kriminal. Ona sada pomaže stečajnoj upraviteljici da otkrije kriminal! Toliko o trgovačkom sudu i njegovim tijelima.

Znate li zašto nema odbora vjerovnika?

Mi smo to tražile, ali *Tekstil Uzor* je imao samo jedno ročište na kojem nam nije data šansa da osnujemo odbor vjerovnika, ne znam zašto. Ni za *Uzor d.d.* ne znam. S obzirom da imamo sestrinske firme, imamo dvije stečajne upraviteljice, jedna je **Meri Šipić**, a druga **Natalija Mladineo**. Prva stečajna za obje firme bila je Meri Šipić i sudac **Jozo Čaleta**, ali mi smo se tužile na to da vode stečaj dviju firmi. Usto je Šipić vodila stečaj *Alpe-Jadran Banke* koja je dužna *Uzoru*. Prvo je zatvorila *Uzor* i dala svima nama otkaze, a kasnije priznala da je u sukobu interesa i odustala od *Tekstil Uzora*, a onda je došla gospođa Mladineo kad smo već bili na ulici. Moram reći, sve smo mi cijelo vrijeme zajedno, mi to doživljavamo kao jedan *Uzor*. Imale smo isto knjigovodstvo, radile smo od istog materijala, na istim mašinama, u istim dućanima. Skladište je bilo zajedničko, rad je bio zajednički. Dio

pogona bio je *Tekstil Uzor*, a drugi dio *Uzor d.d.*, a mi smo zapravo svi bili jedno. Firme su osnovane samo radi poticaja, tj. da bi se oprali državni novci.

To je bila prošla vlast?

Da, HDZ, ali ni ovi nisu bolji. Bile smo u Saboru, kod predsjednika, premijera, svih ministarstva i bivše i ove vlade. Izvještavali smo ih i o prošlom i o sadašnjem stanju. Sva ministarstva su nam dala podršku za stečaj s preustrojem, ministrica **Milanka Opačić** je čak bila u pogonu i rekla nam da je bitno da ostanemo u medijima i da će se za godinu dana sve riješiti. Ostale smo u medijima. *Tekstil Uzor* ima novac, ima 900.000 kuna na računu. Nismo prodale mašine. Upraviteljica Šipić ih je htjela prodati, ali srećom su se radnice probudile i obranile ih. To su stare mašine, kao stari Mercedes; dobar je, ali ne možete dobiti novce za njega. Imamo prostor koji su naši djedovi izgradili, a kome pravno pripada, u to nećemo ulaziti, za to postoje institucije. Želimo samo početi raditi. Nije mi jasno kome to smeta. Mi nemamo konkurencije.

A druge firme, je li bilo podrške? Maloprije ste spomenuli *Jadranskamen*.

Da, oni su nam dali podršku i moralnu i ljudsku i novčanu. Bez njihove donacije ne bismo kupile gorivo, niti bismo mogle platiti puteve u Sabor i Državno odvjetništvo. Iz *Dalmacijavina* su nam isto pomogli, svima nam je žao što mi njima nismo mogle uzvratiti. Kad su dobili neku mizeriju od plaće nakon mjeseci čekanja, došli su sa sto paketa pomoći. Tu je bilo gladnih ljudi... Meni je dobro, i dalje, dobro je. I tu su bili škverani, oni su nam došli dati podršku, iz firme *Krafne kod Mate* donosili su nam donacije, don **Ivan Grubišić** nam je dao nekakvu pomoć i bilo je drugih dobrih ljudi koji su pomagali kako su mogli, iz raznih udruga.

Koliko to dugo sve traje?

Stečaj je krenuo prije cirka dvije godine. Od lani smo na birou, ali kalvarija traje već sigurno tri godine. Zadnjih osam mjeseci mi još nije plaćeno, a prije toga pet mjeseci s plaćama od 250 do 500 kuna na koje porezi nisu plaćeni. Sve skupa sedam godina porezi, prirezi, mirovinsko nisu plaćeni državi. Strašno sam

ljuta. Tražili smo model C, pomoć posodavcu. Dakle, isti model tražimo kao i on, samo s jednom razlikom: mi nećemo pljačkati državu. Ne znam zašto ne možemo početi raditi i uredno plaćati poreze. Sve što su pokrali ja bih voljela – ne, ja zahtijevam da im se oduzme! Opljačkali su hrvatski narod i to jasno izričem. Svatko tko ne poduzima ništa, to je lopov koji drži vreću lopovu.

Država i inače krupnim ribama okreće glavu od dugova, a građanima provodi ovrhu čim može.

Samo želimo opstati i raditi. Stečajna upraviteljica imala je plaću 95.000 kuna mjesečno, a ja toliko ne zaradim u godinu dana! Ubijaš žohara, a zapravo ga hraniš. Tražile smo poništenje stečaja, ali Vrhovni trgovački sud ga je odbio. Po tadašnjem zakonu sudski registar je važio, a naš stečaj je potpisala osoba koja po njemu nije bila direktor firme. I trgovački sud je bio u sukobu interesa i trebalo nam je nekoliko mjeseci da ih uvjerimo da je tako. Dok su priznali svoju grešku, mi smo već završile na burzi. Kriminal, toliko kriminala u državnim institucijama... ne znam kako ćemo ispoštovati Članak 23. kad uđemo u Europsku uniju, kako će se ljudska prava poštovati. Inače sam protiv priključivanja, nisam protiv Europe, osjećam se kao Europljanka i imam prijatelje koje uvijek rado ugostim, ali mislim da Hrvatska ima sve resurse da bude bogata država. Naši problemi su pljačka i kriminal i ne znam može li EU to promijeniti.

Ima li sam *Uzor* potraživanja?

Uzoru su *Hoteli Novi Vinodolski* dužni šest milijuna kuna. Uputile smo molbu Orešaru da pokrene stečaj te firme. Tadašnji prokurist **Teo Mandić** bio je zadužen za pregovore sa mnom jer sam bila v.d. sindikalnog predstavnika, a i prije sam bila u radničkome vijeću. Obećao nam je da ćemo do Uskrsa dobiti te plaće. To je bilo preklani. Čekali smo novce od Ministarstva mora, pomorstva i infrastrukture, koje nam je obećao tadašnji ministar **Božidar Kalmeta**, ali tek smo mjesecima kasnije saznale da su novci već uplaćeni i potrošeni. Mandić mi je rekao da je i on prevaren. Svejedno smo nastavile raditi. Što se kupaca tiče, nemamo problema. Neka nam vrate radna mjesta, a mi ćemo već prvi mjesec zaraditi sebi za plaće.

Vjerujete li da ćete uspjeti pobiti stečaj?

Imamo dva odvjetnička tima, jedan je odličan, ali drugi je moguće sumnjiv jer je navodno povezan s upraviteljicom. Prošli mjesec prikupikle smo sve podatke o tome što su stečajne upraviteljice dosad napravile i već smo vidjele da nisu pokrenule stečaj *Novog Vinodolskog*, a trebale su. To smo mi radnice tražile. Isto, *Jadrankamen* je vlasnik *Tekstil Uzora* za koji je dobio poticaje, a *Uzor d.d.* je digao kredit koji je dao *Jadrankamenu*. Zanima me hoće li stečajna upraviteljica *Jadrankamena* **Anči Bašić** priznati *Uzoro*-vo potraživanje. To je sve povezano, pljačka koja je poznata državnom odvjetništvu. Imaju sve dokumente, znam jer sam ih ja dostavila, ali nisu napravili ništa. Zgrožena sam.

Možete li još nekako djelovati? Jeste li u kontaktu s ostalim radnicima?

Ostali smo u kontaktu. Iduća akcija je preživjeti. Sigurno im nećemo dati da spavaju mirno. Uvijek im pušemo za vratom. Slijedimo zakon i tražimo rad i oduzimanje imovine. Neka samo plate državi ono što su dužni. Imali smo pogon na Lastovu, koji je imao svoj restoran, svoje bungalove. Zadnja sam tamo bila kad sam s pravnikom popisivala imovinu. Pogon je prodan najprije *Monteru* pa je ustupljen dalje. Zatiranje tragova. Jedan naš vječni suborac kaže “ne pada snijeg da pokrije brijeg, nego da zvijeri ostave trag.” Za divno čudo, padali su papiri, a mi smo mudro te papire skupljale i ako netko nema dokumente, mi ih imamo.

U Splitu, lipanj 2012.

KAMENSKO
RASPRODAJA
U TVORNICI
RELJKOVIĆEVA 8

PRODAJE SE

UKUPNO 91,53 M²

POSREDOVAČ: ALPINO I I KAT: 100-100

TELEFON: 01/4974 550

Andrea Milat

**RADNICE I
KAMENSKO,
RADNICE U
KAMENSKOM**

Polustrukturirani dvoiposatni razgovor s nekoliko radnica *Kamenskog* vodile su **Jelena Miloš i Andrea Milat** u jesen 2011. u stanu jedne od radnica. U tekstu su radi zaštite njihovih identita imena promijenjena. Ovaj tekst skraćena je verzija teksta objavljenog u časopisu *Treća Centra za ženske studije* iz Zagreba. Rad je objavljen u siječnju 2012. pod nazivom *Pobuna radnica Kamenskog i kako se oduprijeti kapitalizmu*.

Kratka povijest *Kamenskog* od osnutka do propadanja

Odlukom Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije od 15. listopada 1949. na predlošku „ostataka“ sredstava i kadrova vojne proizvodnje, u Zagrebu se osniva *Kamensko*, poduzeće za proizvodnju konfekcije namijenjene širokoj potrošnji. Od samih početaka vidljiva je njegova orijentiranost ka vanjskom tržištu; prvi izvoz ostvaren je 1954. godine u zemlje Bliskog istoka, da bi se zatim počelo izvoziti u više zemalja Europe. Orijentiranost na izvoz rezultirala je povećanjem potražnje za radnom snagom, potrebom za proširenjem kapaciteta i modernizacijom proizvodnih tehnologija. Usklađujući svoju organizaciju s Ustavom iz 1973. godine i Zakonom o udruženom radu, *Kamensko* se organizira kao radna organizacija, što je u formalno-pravnom smislu značilo samorganiziranje radnika i radnica u vođenju i upravljanju organizacijom, te objedinjavanje poslovnih i radnih jedinica u jedinstvenu organizaciju i proces rada¹. Prema riječima **Klare**, jedne od radnica s kojima smo razgovarale, tvornica je u to vrijeme organizirala edukacijske tečajeve krojenja i šivanja za radnice, a onima koje su iskazale volju, plaćala je doškolovanje, no ta je praksa bila prekinuta i prije pada socijalizma.

1 Prema Ustavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1973. radna organizacija je „samostalna samoupravna organizacija radnika povezanih zajedničkim interesima u radu i organizovanih u osnovne organizacije udruženog rada u njenom sastavu ili neposredno povezanih jedinstvenim procesom rada.“ (Ustav SFRJ, 1974.)

Pogled unatrag ili tranzicija iz očišta radnica

U tekstu će fokus biti na perspektivi radnica koje su u *Kamenskom* radile od 1970-ih, odnosno početka 1990-ih, pa do kraja tvorničke proizvodnje, te na preobrazbi i promjeni „količine“ moći u njihovim rukama u različitim vremenskim razdobljima. Perspektiva radnica bit će ilustrirana njihovim pogledom na uvjete rada, odnosom prema menadžmentu i međusobnim, te djelomično privatnim odnosima u dijelu u kojem su oni relevantni za poziciju žene na radnom mjestu u primarno patrijarhalnom socio-ekonomskom uređenju. Ne smije se zanemariti promjena radnih uvjeta s obzirom na promjenu društvenog uređenja.

Organizacija rada i odnos moći u *Kamenskom*

Različita uloga radništva i uprave u dva društvena uređenja, samoupravno-socijalističkom i kapitalističkom, u moći i kontroli nad rezultatima vlastitog rada na razini tvornice usporediva je i s različitom razinom kontrole nad vlastitim radom na razini proizvodnog procesa u modernim industrijama. Ako uzmemo u obzir da je dominantno obilježje industrijskog rada upravo podjela rada provedena Taylorovom reformom „znanstvenog“ upravljanja, kojom se kontrola nad radnim procesom prenosi iz ruku radnika u ruke uprave tako što se proizvodni proces usitnjuje na pojedine nesamostalne operacije, zanimljivo je da se u *Kamenskom* najboljom majstoricom smatrala ona majstorica koja je radnice obučavala svim pojedinim operacijama u procesu nastajanja jednog odjela, a još je zanimljivije da su, prema riječima intervjuiranih radnica, takve radne jedinice, odnosno brigade u kojima su radnice znale izvršavati sve pojedine operacije, najbolje funkcionirale. Iz intervjua je vidljivo kako radnice jasno prepoznaju vrijednost organizacije rada u kojoj sve imaju kontrolu nad cjelinom radnog procesa, što i majstoricu, a i svaku ponaosob, čini moćnom.

Uz organizaciju rada, važno je bilo i upravljanje te

uloga radničkih savjeta u samoupravljačkoj strukturi. Uloga radničkih savjeta, čije su odluke bile obvezne za rukovoditelje poduzeća, bila je omogućiti sudjelovanje radnika i radnica u odlučivanju i osigurati punu zaštitu radničkih prava, koja se nije očitovala samo u redovitim i pristojnim plaćama te zaštićenim socijalnim pravima, već i u uvjetima rada u krugu tvornice kada je kontakt radnica i uprave bio čest i dvosmjernan. Radnice upravo naglašavaju važnost radničkih savjeta za njihovu poziciju do razdoblja tranzicije *Kamenskog* kada se radnički savjeti pretvaraju u radnička vijeća čije odluke više nisu obvezujuće za upravu, dolazi do netransparentnosti poslovanja, a same radnice gube moć i ulogu u bilo kakvom odlučivanju. S radničkim vijećima nastupa i razdoblje sve rjeđeg kontakta uprave i radnica te kao posljedica gubitak ne samo kontrole radnica nad svojom ulogom u proizvodnji, već i gubitak kontrole u odnosu na postupke uprave te na uvid u odluke uprave i samo poslovanje tvornice.

U tom vremenu, preciznije, od 1998. do 2006. godine *Kamensko* i dalje posluje s dobitkom, međutim taj se dobitak progresivno smanjuje, pogoršavaju se uvjeti rada te znatno reduciraju radnička i socijalna prava. Razdoblje koje počinje 2006. godine u znaku je tog radikalnog pogoršanja, kada u *Kamensko* ulaze menadžeri koji ne silaze u pogon i ne razgovaraju s radnicama. One ih praktički ne poznaju te o njima ništa ne znaju. To razdoblje traje do 2010. godine kada tvornica ulazi u stečaj, a obilježeno je progresivnim odlaskom radnica zbog sve nepovoljnijih uvjeta, sve ozbiljnijih narušavanja svih stečenih prava, te izrazito loših odnosa uprave prema radnicama. Taj je odnos u ovom razdoblju potpuno jednosmjernan i obilježen je izostankom kontakta s radnicama, pritiscima na sindikalno vodstvo te obrušavanjima i prijetnjama u onim rijetkim slučajevima kad je postojao kontakt s pojedinačnim radnicama.

Valja naglasiti da su radnice svjesne netransparentnosti poslovanja i gubitka vlastite moći kao posljedice novog tipa upravljanja, no sve je vrijeme prisutna ambivalentnost jer radnice ne pristaju na taj gubitak zbog identifikacije s tvornicom *Kamensko* i njihove klasne nesvijesti o potpunom prekidu s pozicijom koju su imale u vremenu samoupravljanja. No isto tako, što

zahtijeva dodatnu analizu, riječ o novoj strukturnoj poziciji rada u odnosu na kapital u izmijenjenim društvenopolitičkim okolnostima, u čemu je borba za zadržavanje radnog mjesta uvjet preživljavanja svake radnice, a identifikacija vlastitog materijalnog i socijalnog interesa s očuvanjem radnog mjesta (kao jedinog izvora sredstava za život) postaje ključno mjesto u njihovom repozicioniranju.

O uvjetima rada, tehnološkom višku, solidarnosti

Plaće u tekstilnoj i odjevnoj industriji u prosjeku su 50 posto niže od prosječnih plaća u hrvatskom gospodarstvu. Stoga nas ne treba čuditi volja radnica *Kamenskog* da rade noćne smjene, subote i spojene smjene od 16 sati jer su one predstavljale prekovremeni rad, koji je radnicama predstavljao dodatni prihod. U tranziciji se u tvornici *Kamensko* ukida mogućnost prekovremenog rada kao posebno honoriranog rada, unatoč prekovremenim satima i intenzivnijem radu. U situaciji zatvaranja pogona i proizvodnje tehnološkog viška, kao i nevoljkosti sindikata da se uopće angažira, svaka primjedba značila je otpuštanje, a mogući otpor radnica činio se bezizglednim. Radnice su, unatoč aroganciji menadžmenta koji postaje sve bezobzirniji, nerijetko bile spremne zadržati svoje radno mjesto kao uvjet preživljavanja. Uz to, zbivao se i proces ušutkavanja i nužde pristajanja na autocenzuru, zbog prilagodbe novonastalim okolnostima, a prisila se vršila i zabranom prijava ozljeda na radu.

Ipak, bilo je pojedinačnih primjera opiranja menadžmentu. U vremenu vidljivog smanjivanja radničkih prava, poput ukidanja plaćanja prekovremenih sati, radnice ističu primjer pritiska uprave na jednu od majstorica, odnosno koordinatoricu brigade, što je jedan od primjera solidarnosti i otpora radnica pritisku uprave na osobu koja se protivila smanjenju radničkih prava. Ovo je ujedno i primjer radničke samoorganizacije u krugu tvornice:

Anica: *Jedna majstorica je stalno ulazila u sukob s tehničkim direktorom koji je ukinuo prekovremene jer je stalno istupala u zaštitu radničkih prava. Jednog dana on se spustio u pogon i rekao joj da joj daje momentalni otkaz. Ona se rasplakala, a mi smo sve,*

cijela brigada, stale uza nju. Četiri dana nismo ništa radile. Dolazile smo uredno na posao, ali nitko nije ni takao stroj. Onda ju je generalni direktor vratio na posao. Mi smo tada sve bile spremne otići s njom. Ako ide ona, idemo i mi. Kasnije, kad su je vratili na posao, mi smo radile punom parom da nadoknadimo izgubljeno.

Sustavi podrške: “razumni i nerazumni muševi”

Razgovarajući s radnicama o njihovoj poziciji pitale smo ih i kako je 16-satni rad utjecao na njihove obitelji. U mnoštvu ispričanih primjera isticala se podjela muševa na “razumne” i “nerazumne”. Muševi koji su činili dobre stvari i imali razumijevanja bili su okarakterizirani kao “razumni muševi”, a njihova se “razumnost” sastojala od podrške u radu u tvornici i olakšavanja rada kod kuće. “Nerazumni muševi”, s druge strane, nisu imali razumijevanja za poziciju supruga koje su bile prisiljene raditi 16 sati na dan deset dana u mjesecu jer se toliko trebalo raditi za koliko-toliko pristojnu plaću. Rad od 16 sati značio je velike obiteljske prilagodbe. Tako se pamti i prepričava slučaj kad je tijekom prve smjene najavljeno da se taj dan radi “duplo” pa je jedna radnica nazvala supruga da joj donese dijete da ga podoji.

“Razumni” supružnici skuhalo bi kod kuće večeru ne samo svojoj supruzi, nego i njezinim kolegicama, i donijeli je u tvornicu cijeloj brigadi. Brinuli su se o djeci i kućanstvu. Ljeti bi također cijeloj brigadi donosili lubenice. “Nerazumni” muševi mijenjali su brave, dolazili u tvornicu i odvlačili žene kući. Klara se prisjeća primjera kada je suprug morao ići na nogomet, pa je doveo malodobnu djecu supruzi u tvornicu koja nije bila sigurno mjesto za djecu (postojala je opasnost od fizičke ozljede), a u krugu tvornice nije postojala mogućnost čuvanja djece². Tom je prigodom majstorica radi sigurnosti djece radnicu pustila da ode kući.

---

2 Inače, jedna od brojnih pogodnosti koje su u socijalizmu postojale za tvorničke radnike i radnice bili su dječji vrtići organizirani u prostorima tvornica.

Umjesto zaključka

Tvornica Kamensko prošla je kroz tri perioda postojanja koja se u nekim elementima preklapaju. Prvi je od osnutka 1949. do ukidanja radničkih savjeta 1997/8. To je razdoblje kontinuiranog razvoja tvornice, ulaganja u nju, širenja poslovanja i ostvarivanja dobiti, no ujedno i ravnopravnosti spolova, doškolovavanja radnica, velike uloge radnica u procesu odlučivanja o poslovanju te maksimalne zaštite radničkih i socijalnih prava poput plaćenih prekovremenih sati i legaliziranog rada u tri smjene. Zanimljivo je da je to period koji obuhvaća ratno razdoblje karakterizirano gubitkom dijela tržišta unatoč kojem se ostvaruje dobit, informatizira tvornica i otvaraju maloprodaje.

Drugi period mogli bismo nazvati tranzicijom Kamenskog, što je vrijeme od 1996. do 2006. – period ukidanja plaćanja prekovremenih, ukidanja radničkih savjeta i uvođenja radničkih vijeća koje uprava ne saziva ili ako ih saziva ne daje im financijske izvještaje, period koji označava gubitak radničke kontrole nad poslovanjem. Ujedno, to je i razdoblje kada se više ne ulaže u razvoj tvornice, iako ona i dalje posluje s dobitkom, kada broj zaposlenih počinje padati, kada nastaju prvi tehnološki viškovi i zatvaraju se pogoni izvan Zagreba.

Treći period je kratak period od svega 4 godine, a karakteriziran je progresivnim propadanjem Kamenskog. To je period od 2006. kad u tvornicu ulaze “Kutlini ljudi” i kad Kamensko posluje s gubitkom, kad se broj zaposlenih drastično smanjuje, uprava postaje sve bahatija prema radnicama, a radnice nemaju apsolutno nikakvu kontrolu, kao ni uvid u poslovanje, a kamoli odlučivanje. To je ujedno period sve većih kršenja radnih prava, sve većih pritisaka na pojedince koji se usuđuju buniti. Period u kojem se priča o širenju tržišta, no ono što se događa je smanjenje tržišta. Period koje radnice karakteriziraju kao “nebrigu uprave za poslovanje”. Na koncu to je period štrajka glađu, stečaja bez preustroja tvornice i važnog primjera radničkog otpora u Hrvatskoj.

O procesu uništavanja zagrebačke industrije, položaju industrijske proizvodnje u vrijeme Jugoslavije i danas, učincima privatizacije kao i ulozi i definiciji radničke klase te povezanim procesima porazgovarali smo s **Domagojem Mihaljevićem** i **Stipom Ćurkovićem**

DEINDUSTRI- JALIZACIJA ZAGREBA: KONTEKST I UČINCI

Razgovor vodili: Mladi antifašisti Zagreba

Kako je tekao industrijski razvoj Zagreba i Peščenice u odnosu na ostale republike? Možete li nešto reći o strukturi zagrebačke prerađivačke industrije?

Domagoj Mihaljević: Zagreb je u vrijeme Jugoslavije po broju industrijskih radnika bio najsnažnije industrijsko područje, a Peščenica centar industrijskog razvoja grada. Prednosti prometnog čvorišta i koncentracija razvijene industrijske proizvodnje, uz podršku kvalificiranih kadrova i istraživačkog rada, pretvorili su Zagreb u prostor velikog industrijskog potencijala koji omogućava ubranu akumulaciju. Krajem šezdesetih, u strukturi ukupnog zagrebačkog prihoda industrija je sudjelovala s 31%. Samo za usporedbu, u Beogradu je taj udio tada bio 16%, a u Ljubljani 18%. Sve do propasti Jugoslavije ovaj pokazatelj kretat će se iznad 30%. Broj zaposlenih kretao se debelo iznad prosjeka republike i federacije, pa od 244 tisuće radnika čak 90 tisuća radi u industriji (37%). Do početka osamdesetih taj relativni pokazatelj smanjit će se do 30% i na toj razini ostati do raspada države, ali apsolutni broj zaposlenih u industriji porast će sve do 130 tisuća zaposlenih. U kontekstu spomenutih pokazatelja, posebno mjesto ima naselje Peščenica, gdje 1981. godine živi 25 tisuća ljudi, a radi 46 tisuća, od toga 30 tisuća u industriji. Pritom je industrijska struktura izuzetno heterogena, raspoređena na sedamnaest industrijskih grana. Zapravo cjelokupnu zagrebačku industrijsku strukturu obilježava izuzetna raznovrsnost, sa glavnih pet industrijskih grana: metalskom industrijom, elektroindustrijom, kemijskom industrijom, tekstilnom industrijom i prehrambenom industrijom.

Kako komentirate propast za vrijeme Jugoslavije uspješnih firmi, kao što su *Jedinstvo*, *Prvomajska*, *TPK* te drastično smanjivanje proizvodnih kapaciteta u firmama poput *Končara* ili *RIZ-a*?

Domagoj Mihaljević: Radi se o proizvodnim pogonima metalske industrije čiji su proizvodi imali stabilne plasmane na vanjskom tržištu. Ali na početku devedesetih cjelokupna se industrija našla pod nezadrživim pritiskom niza političkih i ekonomskih utjecaja, na brisanom prostoru nezadrživih destruktivnih faktora. Doktrina šoka neoliberalnog kapitalizma izbrisala je metalskoj industriji vanjska tržišta, eskalacija nasilja i ratnih operacija domaća, a u

restauraciji kapitalističkih odnosa putem pretvorbena-privatizacijskog procesa političke elite dočekale su je stečajevima.

Imate li podatke o strukturi zaposlenosti s obzirom na sektor u Zagrebu danas u odnosu na razdoblje od prije 20 godina? I ako je došlo do drastičnog pomaka s proizvodnih na uslužne djelatnosti, možete li komentirati kakve su socijalne posljedice tih procesa?

Domagoj Mihaljević: Već je spomenuto da je u Zagrebu krajem osamdesetih (1988) u industriji bilo zaposleno 130 tisuća radnika. U sljedećih desetak godina zagrebački industrijski sektor prolazi kroz programiranu devastaciju proizvodnih pogona pa će do 2001. godine broj industrijskih radnika biti reduciran na 49 tisuća. Desetljeće kasnije (2011) zagrebačka industrija zapošljava 38 tisuća radnika. Istovremeno su se otvarala radna mjesta u trgovini, ugostiteljstvu, financijama, naročito nakon promjene vlasti 2000. Pristupanje WTO-u, potpisivanje sporazuma s MMF-om, novi zakon o HNB-u predstavljali su posvemašnji pristanak na pravila igre neoliberalnog kapitalizma te prepuštanje upravljanja ekonomijom europskim bankama i multinacionalnim korporacijama. Broj zaposlenih u uslužnim djelatnostima neprestano je rastao prije izbijanja ekonomske krize do razine da uslužni sektor ostvaruje 70% BDP-a. Samo u zagrebačkoj maloprodaji zaposleno je 60 tisuća radnika. Socijalne posljedice transformacije ekonomske strukture odražavaju se u nestanku stabilnih, sindikalno zaštićenih radnih mjesta i otvaranju fleksibilnih, nesigurnih, potplaćenih uslužnih radnih mjesta koja su u znatno većoj mjeri pod udarom volatilnosti tržišnih kretanja.

Koji su širi društveno-ekonomski uvjeti privatizacije i pretvorbe i zašto privatizacija znači deindustrijalizaciju?

Stipe Ćurković: Važno je poći od analize makroekonomskog konteksta u kojemu se privatizacija odvijala. Raspad Jugoslavije i proces tzv. "zapadnih integracija" njezinih država nasljednica značio je i produbljivanje ekonomske integracije sa zapadnim ekonomijama, koje je počelo još u Jugoslaviji, ali je sa osamostaljenjem prešlo u novu fazu. U praksi ta

“integracija” je prije svega značila pristajanje na uvjete definirane “Washingtonskim konsenzusom”, odnosno, na usvajanje cijelog paketa neoliberalnih mjera, od otvaranja ekonomije, preko deregulacije i privatizacije do monetarističkog imperativa “borbe protiv inflacije” itd. Za domaću industriju to je značilo da se morala natjecati s nadmoćnom stranom konkurencijom, koja je počela prodirati na domaće tržište. Bar su dva faktora koja su tu situaciju dodatno pogoršala, a oba direktno proizlaze iz neoliberalnog programa. S jedne strane, politika povlačenja države u smislu subvencija i potpore industrijama koje su se našle na udaru strane konkurencije; s druge, monetaristička politika stabilnog i precijenjenog tečaja kune, koja je direktno pogodovala uvozu, a pogoršala izvozne perspektive domaće industrije. Tako se domaća industrija našla u čvrstim kliještima, uz vrlo malo navigacijskog prostora. Konkurentnost, a time i šanse za opstanak, u tim se uvjetima u principu može pokušati podići dvjema različitim strategijama. Prva bi značila masivne investicije u tehnološku modernizaciju postojećih industrija. No, kako se država iz te sfere, sukladno neoliberalnim naputcima, sve više povlačila, kao potencijalni izvor financiranja ostaju banke. Banke se, međutim, u dodjeljivanju kredita rukovode procjenama o rizicima i profitabilnosti, a to je u kontekstu male otvorene ekonomije sa značajnim zaostatom produktivnosti u odnosu na inozemnu konkurenciju u praksi značilo da banke nisu bile spremne financirati takve projekte s vrlo neizvjesnim ishodima. Druga okvirna strategija prilagodbe pritiscima inozemne konkurencije i poboljšanja produktivnosti je smanjenje troškova rada, dakle – kroz pritisak na nadnice i socijalna davanja radu. Time bi, navodno, i problem nedostatka kapitala za tehnološku modernizaciju bio riješen: jeftina radna snaga privlačila bi strani kapital, koji bi ulagao u domaću industriju i tako doprinjeo njezinoj modernizaciji i očuvanju radnih mjesta. Pokazalo se, međutim, da su te nade bile iluzorne. Strani kapital je ulazio u profitabilne sektore, često državne monopole poput energije i telekomunikacija, što je redovito značilo i “racionalizaciju”, odnosno smanjenje broja zaposlenih, a u slučaju kompanija poput *Plive* i gašenje domaće proizvodnje.

Na slučaju *Plive* se može ilustrirati i puni društveni značaj privatizacije. Dok je država kao vlasnik često prisiljena rukovoditi se i kriterijima poput učinka gašenja ili restrukturiranja nekog poduzeća na zaposlenost i druge, šire, društvene učinke, jedina racionalnost kojom se rukovodi privatna kompanija jest njezina profitabilnost. Sve druge funkcije i učinci su od sekundarnog značaja, pa tako i pitanje jesu li proizvodi i radna mjesta koja neko poduzeće osigurava od velike važnosti za zajednicu u kojoj se nalazi i hoće li gašenje tog poduzeća imati dramatične negativne posljedice po nju. Za kapitalistički organizirana poduzeća, sva su ta pitanja irelevantna. Kapital u neki sektor ulazi zbog profita kojima se nada, i napušta ga kada njegova profitabilnost pada. Ako to znači gubitke desetaka radnih mjesta, to je s gledišta kapitala savršeno irelevantno.

U Hrvatskoj, međutim, treba dodati još jedan faktor koji je pogodio deindustrijalizaciji zemlje: rast mjehura nekretnina, koji je potican stambenim kreditima. U uvjetima u kojima industrijski sektor posluje s vrlo niskim profitima ili čak s gubitcima, a cijena zemljišta i nekretnina na kojima se pogoni nalaze kontinuirano raste, s gledišta vlasnika ekonomski racionalnije može biti gašenje ili namjerno razaranje poduzeća ako prodaja nekretnina i zemljišta obećaje veću i sigurniju dobit. U medijima, te se prakse u pravilu tretira kao aspekt “nesposobnosti” ili balkanski specifične kriminalnosti ovdašnjih kapitalista. No, takvim moralističkim kriterijima riskira se zakloniti dublja razina problema, a ta je da je s u takvim makroekonomskim uvjetima takvo postupanje s gledišta profita doista često najracionalnije. Ako zadnja rečenica nekome zvuči skandalozna, onda treba shvatiti i da je ono što je tu “skandalozno” prije svega inherentna logika kapitalističkog načina proizvodnje, u kojemu je profitni motiv *jedini* kriterij po kojemu se donose društveno dalekosežne odluke. Ako su kriminalni aspekti privatizacije dijelom lokalna specifičnost (ali “lokalno” u ovom slučaju onda treba značiti bar cjelokupnu istočnu Evropu, u kojoj značajni privatni kapital donedavno nije postojao, pa privatizaciju i nije bilo moguće drugačije organizirati u takvim razmjerima nego u obliku klijentelistički sezone lova), onda je vrijeme da se podsjeti i na tu sasvim normalnu

“skandaloznost” kapitalističke logike i njezinih anti-socijalnih implikacija, koja po svojoj destruktivnosti ni po čemu ne zaostaje za navodno “balkanskim” anomalijama. Svaki razgovor o privatizaciji koji taj aspekt prešućuje ili previđa smo će doprinijeti kamufliranju temeljnog problema.

Možete li usporediti položaj žene na tržištu rada u jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu i danas? Što je kapitalistička organizacija i odnosi proizvodnje značila po reproduktivni rad i konkretan položaj žene na tržištu rada?

Domagoj Mihaljević: Žene su u socijalizmu nominalno imale jednaka prava kao i muškarci, ali realizacija tih prava, zajedno s položajem žene u društvu, ipak se artikulirala u snažnom patrijarhalnom kontekstu. Napuštanje patrijarhalnih očekivanja o tradicionalnim dužnostima u kućanstvu sporo su se mijenjala, pogotovo izvan gradskih sredina. Pritom su ovi obrasci bili adaptirani u relativno visok društveni standard, s obzirom da je država pružala snažnu podršku obiteljskom životu (sigurna radna mjesta u slučaju povratka nakon poroda, dječji doplatak, roditeljne naknade, obiteljski dopusti). Tijekom sedamdesetih, neovisno o klasnoj pripadnosti, procesi emancipacije zapravo će se zaustaviti. Ekonomska kriza osamdesetih u Jugoslaviji naročito utječe na poziciju žena na tržištu rada, čija je nezaposlenost porasla preko 60%, što onemogućava daljnje emancipacijske procese. A dekada devedesetih temeljito će izbrisati sve prethodne progresivne dosege. Većina žena (upravo one iz radničke klase) u procesu kapitalističke transformacije gubi radna mjesta u industriji (pogotovo tekstilnoj) s mogućnošću zapošljavanja na nesigurnim radnim mjestima u trgovini i ugostiteljstvu, dok istovremeno socijalna mreža na koju se mogu osloniti postaje sve manja (naročito nakon 2000. godine). Istovremeno snažni društveni val repatrijarhalizacije i retradicionalizacije agresivno nameće ulogu žene i majke, pa njihova pozicija postaje neizdrživa: na jednoj strani snažni pritisci u procesu akumulacije profita, a na drugoj crkveni diktati o kućanskom poslu. Produktivni i reproduktivni nalozi postaju joj podjednako odbojni.

Kako je jugoslavenski samoupravni socijalizam rješavao problem nezaposlenosti? Kako je u tom

nominalno “društvu pune zaposlenosti” nezaposlenost varirala tijekom godina i desetljeća?

Domagoj Mihaljević: Jugoslavenske vlade nisu uspjele suzbiti konstantni rast nezaposlenosti od konstituiranja samoupravljanja pa sve do trenutka raspada federacije. Radilo se o dugoročnom neriješenom problemu koji je imao izrazite regionalne karakteristike. Zapošljavanje nije moglo brže rasti zbog limita kapitala koji su poduzeća imala na raspolaganju, zatim ograničenje je postojalo i zbog snažnog razvijanja kapitalnointezivne industrije koja u pravilu zapošljava manji broj radnika, a u kasnijim su desetljećima poduzeća veliki dio sredstava trošila na potrošnju. Što se tiče ponude rada, prisutne su bile visoke stope prirasta stanovništva, a sve veći dio poljoprivrednog stanovništva ne može naći posao u gradovima. Sredinom sedamdesetih nezaposlenost je počela snažno rasti od 381 tisuće 1973. godine do 785 tisuća 1980. godine, da bi 1989. iznosila milijun i 245 tisuća nezaposlenih. Najveća nezaposlenost po regijama na kraju osamdesetih bila je na Kosovu, iznosila je 38%. Srbija, Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina imale su stopu nezaposlenosti oko 20%, Hrvatska blizu 9%, a Slovenija 5%. Visoke stope nezaposlenosti i ekonomska kriza osamdesetih s nametnutim programom sveopće štednje rezultirat će snažnim nezadovoljstvima i pod pokroviteljstvom nacionalističkih republičkih vodstava biti uvod u krvavi vrtlog raspada Jugoslavije.

Koji su problemi radničkog dioničarstva i kako vidite radničku participaciju u upravljanju proizvodnim procesom?

Domagoj Mihaljević: Mnogo važnije od samih problema radničkog dioničarstva (poput prodaje dionica u vremenu krize i omogućavanja koncentracije kapitala) su pokazatelji otpora u vladajućim ešalonima na koji nailazi samo spominjanje ovog koncepta, dok mogućnost konstituiranja industrijskih kooperativa još uvijek ostaje strogi tabu. Poduzeća u stečaju prije će se razoriti i ispod temelja nego prepustiti radnicima mogućnost upravljanja, što samo pokazuje razmjere straha u krugovima političkih i ekonomskih elita. Prepuštanje poduzeća u vlasništvo radnicima ne bi predstavljalo samo potencijal obnove uništenog pogona i manifestaciju sposobnosti da radnici mogu uspješno upravljati poduzećima i u kapitalizmu već bi

to bilo nešto mnogo opasnije, daleko strašnije. Evociranje potisnute i višestruko denuncirane memorije samoupravljanja, zaboravljene prošlosti kada su radnici imali efektivnu kontrolu nad upravljanjem poduzećem kao i sigurno radno mjesto. Bio bi to snažan impuls izgrađivanju radničke solidarnosti. Stoga kada se primijete pukotine u kapitalističkoj matrici treba iskoristiti svaku priliku i zahtijevati nužnu radničku intervenciju u poslovni proces, neodgodivo tražiti najširu radničku participaciju.

Kako su se sindikati snažili u restrukturiranju radnih mjesta, rekonfiguraciji radnih procesa i smanjenju proizvodnog sektora? I mogu li danas radnici figurirati kao subjekt društvene promjene u uvjetima deindustrijalizirane privrede i smanjenju proizvodnog sektora? Ako da, na koji način?

Stipe Ćurković: Ključno je pitanje je kako definiramo radnike. Ako to činimo na način na koji je to činio velik dio sociologije, pa radnicima proglasimo samo one zaposlene koji rade u industrijskom sektoru, lako dospijemo do teza o “nestanku” radničke klase i sličnih teorijskih objava neke nove historijske epohe. No, ako se podsjetimo da je u marksističkoj tradiciji radnička klasa definirana kao ona koja je lišena pristupa sredstvima za proizvodnju, pa je jedini način koji joj preostaje da bi osigurala vlastitu egzistenciju da prodaje svoju radnu snagu kao robu na tržištu rada, neovisno koju vrstu konkretnog posla će pritom na koncu obavljati, onda dobijemo sasvim drugačiju sliku. Pogotovo ako uvedemo dodatni kriterij stupnja proletarijaza, koji ne znači ništa drugo nego ovisnost o nadnici kao izvoru sredstava za život. U doba kada se sve veći broj nekoć za krajnjeg korisnika besplatnih usluga komodificira – od zdravstva do obrazovanja, kada naknade za nezaposlenost padaju, ili se vremenski period u kojemu se ima pravo na njih smanjuju, onda dolazimo do zaključka da neoliberalna politika predstavlja politiku dramatične proletarijaza sve većeg broja stanovništva, odnosno, rasta njihove

neposredne ovisnosti o uspješnoj prodaji vlastite radne snage na tržištu kao privilegiranom ili jedinom dostupnom izvoru prihoda za život.

Problem je, međutim, što sindikati, kao historijski izborne i naslijeđene institucije zastupanja interesa radne snage u pravilu ne gledaju dalje od vlastitog pozicioniranja u odnosu na neposrednog poslodavca, a pritom često vode strateški vrlo kratkovidnu politiku isključivog zastupanja kratkoročnih interesa vlastitog neposrednog članstva. No, u uvjetima visoke strukturne nezaposlenosti i generalno anti-radničke, neoliberalne politike, time u najboljem slučaju odgađaju poraze, ili ih fatalistički prihvaćaju kao “objektivno” nužne. I to će tako ostati sve dok se problematika rada i radnika, kao neposrednih proizvođača koji stvaraju ukupno društveno bogatstvo, ne počne definirati na adekvatnoj društvenoj i političkoj razini. A ona bi morala polaziti od fundamentalnih društvenih i političkih pitanja: Koji tip logike bi trebao upravljati organizacijom proizvodnje bogatstva – primat interesa većine ili privatni profitni motiv? Kako bi odluke o načinu i opsegu proizvodnje trebalo donositi? Tko bi ih trebao donositi? Živimo u društvu u kojemu za racionalne i društveno legitimne važe odluke o gašenju izvora egzistencije desetaka tisuća ljudi, odluke koje donosi u pravilu netko koga posljedice neće pogađati ni na koji način, dok istovremeno za politički iracionalno vrijedi svako pitanje koje takvo stanje stvari dovodi u pitanje. Kada rad i organizacije koje ga zastupaju počnu ponovno postavljati takva fundamentalna pitanja, moći ćemo ponovno govoriti o rastu političkog značaja rada kao nositelja projekata društvene transformacije. A postavljanje tih pitanja nije pitanje meditiranja nad apstraktnim idealima, nego proizlazi neposredno iz materijalne situacije rada u kapitalističkom društvu. Za njihovo postavljanje dakle nije potrebno biti moralno ili intelektualno izniman. Sve što je potrebno jest polaziti od neposrednih interesa i prevesti ih u dosljedno izvedene političke programe. Drugog rješenja ne vidim.

Fotografija iz knjige Snješke
Knežević *Zagreb u središtu*, 2003.

S engleskog prevela: Marija Ćaćić
Objavljeno u Reclamations br. 3 u prosincu 2010.
http://www.reclamationsjournal.org/issue03_silvia_federici.htm

RAZGOVOR SA SILVIJOM FEDERICI

Razgovor vodile Maya Gonzalez i Caitlin Manning¹

---

¹ S doprinosima Amande Armstrong, Aaronu Benanava, Chrisa Chena i Zhivke Valiavicharske

Otvorena antikapitalistička dimenzija borbe za obrazovanje

Maya Gonzales i Caitlin Manning: Pisali ste o borbama na sveučilištu u kontekstu neoliberalnog restrukturiranja. Te borbe reakcije su na pokušaje da se privatizira znanje kao zajedničko dobro. Vidite li sveučilišne borbe u proteklih nekoliko godina kao nastavak borbi protiv privatizacije znanja? Ili kao nešto novo? Je li gospodarska kriza na neki bitan način promijenila kontekst borbi na sveučilištu?

Silvia Federici: Studentsku mobilizaciju koja se podigla na sjevernoameričkim kampusima, a naročito u Kaliforniji, vidim kao dio dugog ciklusa borbe protiv neoliberalnog restrukturiranja globalne ekonomije i uništavanja javnog obrazovanja koje je započelo sredinom 1980-ih u Africi i Latinskoj Americi, a sada se širi u Europu – kao što je pokazao nedavni studentski revolt u Londonu. U pitanju je, u svakom slučaju, bilo više od otpora “privatizaciji znanja”. Borbe afričkih studenata u 1980-ima i 1990-ima bile su naročito žestoke zato što su studenti shvatili da su drastični proračunski rezovi koje je tražila Svjetska banka bili znak kraja “društvenog ugovora” koji je oblikovao njihov odnos s državom u razdoblju nakon osamostaljenja, čineći obrazovanje ključem za društveno napredovanje i aktivno građanstvo. Također su shvatili, naročito nakon što su čuli predstavnike Svjetske banke koji su tvrdili da Afrika nema potrebe za sveučilištima, da se iza rezova reartikulira nova međunarodna podjela rada koja je ponovno kolonizirala afričke ekonomije i devalvirala rad Afrikanaca.

Uništavanje javnog visokog obrazovanja tijekom zadnjeg desetljeća u SAD-u također se mora smjestiti u društveni kontekst u kojemu, kao posljedica globalizacije, tvrtke mogu dovlačiti radnike iz cijelog svijeta, uspostavljajući prekarni rad kao trajno stanje zaposlenosti i provodeći neprestano prekvalificiranje. Financijska kriza pogoršava krizu sveučilišta, tako što odražava gospodarske trendove u procesu akumulacije i organizacije zbog čega su studenti u stalnom stanju podložnosti i sustavnog uništavanja stečenog znanja koje predstavlja jedini ulog za budućnost. U tom su smislu današnje studentske borbe manje

usmjerene na obranu javnog obrazovanja nego na mijenjanje odnosa moći s kapitalom i državom te ponovnim uzimanjem vlastitih života u vlastite ruke.

Tu možemo povući paralelu s revoltom francuskih radnika i mladeži protiv odluke Sarkozyjeve vlade da se radni vijek produži za dvije godine. Ne možemo razumjeti žestoko protivljenje koje je proizvela ta odluka ako se usredotočimo samo na vrijeme kojeg se radnici moraju odreći na putu do mirovine. Očito je da je milijune na ulice dovelo to što su shvatili da je gubitak svake nade za budućnost na kocki te se zbog toga tako mnogo mladih ljudi također pridružilo barikadama.

Isto uzajamno razumijevanje učinilo je ovaj ciklus borbi na sveučilištu drugačijim te im je ono dalo manje ili više otvorenu antikapitalističku dimenziju. U tome, po mom mišljenju, leži važnost kruženja ideja o zajedničkom/im dobru/ima u retorici studentskih pokreta diljem svijeta. Pozivanje na “znanje kao zajedničko dobro” odražava ne samo otpor privatizaciji i komercijalizaciji znanja, već i rastuću svijest da se alternativa kapitalizmu i tržištu mora početi graditi odmah što također potječe od shvaćanja da u današnjem akademskom okružju uključivanje u kolektivni proces proizvodnje znanja nije moguć. Nagli porast školarina, predavanja pomno krojena prema gospodarskim ciljevima, previše studenata u nastavi te potplaćeni predavači koji rade prekarno – svi ti uvjeti obezvređuju znanje proizvedeno na sveučilištima, pozivajući na stvaranje alternativnih oblika obrazovanja i prostora u kojima se mogu organizirati. Tek tako, možda, možemo početi razmišljati o “politici okupiranja”, tj. kao o sredstvu kojim bi se preuzelo prostore potrebne za stvaranje novih zajedničkih dobara.

Maya Gonzales i Caitlin Manning: Opsežno ste pisali o borbi za obrazovanje i globalnom otporu protiv mjera štednje kao o borbama za institucionalna poprišta društvene reprodukcije, a ne društvene produkcije. Što mislite da je razotkriveno koncipiranjem borbi za obrazovanje kao dijelom šire grupe borbi oko poprišta društvene reprodukcije? I kakve vrste socijalnih nejednakosti i eksploatacije rada ostaju izvan dometa ovakvog pristupa?

Reproduktivni rad se odnosi na onaj koji omogućuje biološku i društvenu reprodukciju radne snage.

Podrazumijeva aktivnosti kao što su: kućanski rad, njegovateljski rad, odgoj djece te obrazovanje itd. Obujam i zahtjevnost ovog specifičnog tipa rada (koji još uvijek pretežno obavljaju žene) ovisit će o historijsko-materijalnim i geografskim uvjetima pod kojima se vrši društvena reprodukcija. Pored toga, konzervirajući obrasci reprodukcije manje su vidljivi kada kapital usvaja radničke zahtjeve u vidu osiguravanja nekomodificiranih socijalnih usluga kao što su: besplatno obrazovanje, zdravstvo, socijalne i porodiljne naknade. S povećanjem pritiska profitne stope paralelno raste opresija radničke klase, ali i povećava se obujam neplaćenog ženskog rada (produbljenje ženske opresioniranosti).

Silvia Federici: Prvo bih trebala naglasiti da je pomak s produkcije na reprodukciju u analizi klasnih odnosa bio proizvod transformacije koja je, na različite načine, prelazila teorijsko polje od 1970-ih, što je vidljivo i u poststrukturalističkoj kao i u neoliberalnoj kritici, od Foucaulta do Beckera. Najvažniji poticaj u tom smjeru dolazi od feminističkog promišljanja rada i **reproduktivnog rada** kao “skrivenog dijela ledenjaka” (riječima **Marije Mies**) na kojima je temeljena kapitalistička akumulacija. Taj je pomak imao moćan prosvjetiteljski učinak koji nam je omogućio da zajedno osmislimo heterogeni set aktivnosti – poput posla u kućanstvu, održive poljoprivrede, seksualnog rada i njegovateljskog rada te formalnog i neformalnog obrazovanja – i prepoznati ih kao momente društvene (re)produkcije radne snage.

Iz te perspektive, promjene koje su se dogodile na sveučilištima možemo politički tumačiti. Možemo tumačiti uvođenje školarina i komodifikaciju obrazovanja kao dio šireg procesa privatizacije javnog sektora u reprodukciji radne snage. To je pokušaj da se disciplinira buduću radnu snagu, proces koji je počeo u kasnim 1970-ima s ukidanjem otvorenog upisa, što je očito bio odgovor na revolte na kampusima u 1960-ima i neposluh čiji su protagonisti bili mladi.

Međutim, postavljanjem reprodukcije kao okvira iz kojega analiziramo odnos kapital-rad, ne trebamo, naime, gledati kao na totalizacijsku operaciju. Reprodukcijska (pojedinačna, radna snaga) ne treba se objašnjavati odvojeno od ostatka kapitalističke “tvornice”.

U posljednje vrijeme, umjesto toga, svjedočimo razvitku teorija (npr. koncept “biopolitičke produkcije”

kod Negrija i Hardta) koje sprečavaju sinoptički pogled na polje kapitalističkih odnosa, pretpostavljajući da sva produkcija može biti ograničena na produkciju subjektiviteta, životnih stilova, jezika, kodova i informacija. Zbog toga je velika borba koja se događa diljem planeta, u poljima, rudnicima i tvornicama – izgubljena, ironično u isto vrijeme kada svjedočimo najopširnijem međunarodnom ciklusu borbe u industriji (u Kini i velikom dijelu Južne i Istočne Azije) od 1970-ih.

Borba protiv duga je univerzalan zahtjev

Maya Gonzalez i Caitlin Manning: Otprilike 830 milijardi dolara duga u studentskim zajmovima nedavno je dobilo podosta pažnje u medijima, budući da sveukupni studentski dug danas premašuje dug na kreditnim karticama. Međunarodna mreža znanstvenika na sveučilištima s kojima radite, *Edu-Factory*, smjestila je dug kao središnje pitanje u borbama na sveučilištima. **Jeffrey Williams** ukazao je na to da ćete, ako pohađate *Ivy League* ili usporedivo skupo privatno sveučilište, morati cijele godine raditi 136 sati zajedno ako biste si ga mogli priuštiti bez duga.² Neki govore da trenutna produžena gospodarska kriza nije recesija, već depresija pod krinkom duga. Kako mislite da bi se pitanje sve veće zaduženosti moglo preokrenuti u značajno poprište borbe?

Silvia Federici: Zaduzenost je već poprište borbe, no do sada, barem u SAD-u, to je borba koja se odvija u tišini, ispod radara, artikulirana kroz skrovite oblike otpora, izbjegavanje i neispunjavanje obveza, prije no otvorenog sukoba. Zadana stopa studentskih zajmova nastavlja rasti, naročito na profitnim koledžima na

2 Williams, J. “The Pedagogy of Debt.” *Toward a Global Autonomous University*. New York: Autonomedia, 2009, str. 89-96.

Činjenica je da je u kapitalizmu **neplaćeni/neproduktivni rad** taj koji doprinosi stvaranju viška vrijednosti, odnosno omogućuje akumulaciju kapitala.

U tom smislu su feministkinje 70-tih naglašavale da kućanski rad ima svoju vrijednost i cijenu, pa su stoga zahtijevale nadnice za njegovo obavljanje. Iako su kasnije i same pripadnice i pripadnici pokreta “wages for housework” (nadnice za kućanski rad) odustali od realizacije ovih zahtijeva - zbog više nedostataka koji bi unutar konkretnih društveno materijalnih uvjeta vjerojatno i produbili spolnu podjelu rada - oni su bitni upravo na razini zahtijeva, odnosno kao priznanje uloge neplaćenog kućanskog rada unutar društvene reprodukcije, ne samo kao reprodukcije života, već i radne snage.

kojima je premašila 11,6%.

Diskusije sa studentima daju naslutiti da se pitanje duga nastoji izbjeći, barem trenutno. Mnogi ne vole pričati o tome. Opterećuje ih nemilosrdna neoliberalna propaganda koja prikazuje obrazovanje kao pitanje individualne odgovornosti. Kao što **Alan Collinge** piše u svojoj knjizi *Student Loan Scam*³, mnogi se srame priznati da nisu ispunili svoje platne obveze za studentske zajmove. Zamisao da (poput mirovina) besplatno obrazovanje više ne treba biti socijalno pravo ulazi u svijest novih naraštaja, makar kao oblik zastrašivanja, doprinoseći sprečavanju bilo kojeg pokušaja da se ukidanje duga učini otvorenim pokretom.

Ipak, mreža *Edu-Factory* bila je u pravu kada je dug učinila središnjom točkom borbi za sveučilište. Borba protiv studentskog duga je od strateške važnost. Kao što **Jeffrey Williams** pokazuje, dug je moćan instrument discipline i kontrole te hipoteka na budućnost.⁴ Borba protiv njega znači uzimanje života u vlastite ruke, raskidanje odnosa sa sustavom dužničkog ropstva koji će bitno utjecati na živote ljudi u nadolazećim godinama.

Kako izgraditi pokret? Mislím da će to zahtijevati dugu mobilizaciju koja uključuje suradnju mnogih društvenih subjekata. Ključni korak u tom smjeru je edukacijska kampanja o prirodi duga kao političkom instrumentu discipline, razbijanje pretpostavke individualne odgovornosti i ukazivanje na njezinu kolektivnu

dimenziju. Nagomilano moraliziranje o pitanju zaduženosti mora biti razotkriveno. Stjecanje diplome nije luksuz nego nužnost u kontekstu u kojem se već godinama s najviših institucionalnih razina obrazovanje proklamira kao crta razgraničenja između blagostanja i života u siromaštvu i podčinjenosti. No, ako je obrazovanje nužno za daljnje zapošljavanje, onda poslodavci imaju korist od toga. S tog gledišta, pitanje studentskih dugova je radničko pitanje kojim bi se trebali baviti i radnički sindikati, a ne samo oni akademski. I predavači bi se trebali pridružiti pokretu za ukidanje duga jer se nalaze na prvoj liniji: moraju spasiti obraz i praviti se da je bit sveučilišta kulturno formiranje. Akademski radnici se također moraju prilagoditi zahtjevima za profitabilnost kao što su “prenapučenost” u nastavi, uništavanje odsjeka, preopterećeni studenti koji istovremeno rade dva do tri posla. Borba protiv duga je jedinstven zahtjev: to je stanje zajedničko radničkoj klasi diljem svijeta. Dug na kreditnim karticama, hipotekarni dugovi, dugovi zdravstvenom sustavu: diljem svijeta, desetljećima, svako rezanje plaća i prava događa se u ime dužničke krize. Dug je, stoga, univerzalni označitelj i teren na kojemu može početi preslagivanje globalne radne snage.

Maya Gonzales i Caitlin Manning: Prošlogodišnje okupacije zgrada i druge vrste direktne akcije kritizirane su kao strategije privilegiranih. Kako može nastati masovna direktna akcija u zemlji poput SAD-a u kojoj je represivna država strašno prekomjerno

3 Collinge, A. *The Student Loan Scam: The Most Oppressive Debt in U.S. History, and How We Can Fight Back*. Boston, MA: Beacon Press, 2009.

4 Williams, J. “Student Debt and The Spirit of Indenture.” Editorijal. *Dissent Magazine*; jesen 2008. URL:<http://www.dissentmagazine.org/article/?article=1303> (27.11.2010)

financirana i u kojoj policijska represija i dalje toliko teže pogađa specifične rasne ili rizične populacije?

Silvia Federici: Neću komentirati situacije do kojih je došlo na nekim kampusima Sveučilišta u Kaliforniji i prednostima odluke da se okupiraju zgrade. Nisam sudjelovala u tome pa bi moj komentar bio neumjestan jer izbori i taktike u velikoj mjeri ovise o kontekstu i ravnotežama moći. Umjesto toga, istaknut ću da direktna akcija ima dugu povijest u SAD-u, što je potkrijepljeno primjerom pokreta za građanska prava, unatoč postojanju represivnog institucionalnog aparata koji djeluje na mnogim razinama – policija, sudovi, zatvor, smrtna kazna. *Pokret za građanska prava* i kasnije *Pokret za crnačku moć* sukobili su se s policijom, s njezinim hidrantima i psima, sukobili su se s *Klanom*, s *Društvom John Birch*. Međutim, razlike u moći s kojom se studenti iz različitih zajednica suočavaju sa sveučilišnim vlastima i policija mora biti objelodanjen i politiziran. Organizacijske odluke ih moraju uzeti u obzir. Tako bi trebalo biti bez obzira jesu li zgrade okupirane ili ne, imajući na umu veliku različitost uvjeta u kojima se studenti nalaze. Vaše pitanje isto tako ukazuje na to da nisu svi pripadnici manjina suglasni s militantnim taktikama. Uz viši rizik kojemu su izloženi ljudi iz manjinskih zajednica, moramo uzeti u obzir svaki tip mobilizacije studenata koji si ne mogu priuštiti da budu uhićeni jer imaju djecu, imaju obitelji koje ovise o njihovoj prisutnosti ili su bolesni ili imaju invaliditet što ih sprečava u sudjelovanju u određenim tipovima akcija. To su pitanja od najveće važnosti u pokretu i tiču se svih studenata. Spremnost da se zaštite one suočene s najtežim posljedicama i da se prilagodi različitim tipovima inicijativa, mjera je snage i ozbiljnosti pokreta, a da se pritom u isto vrijeme ne podcjenjuje činjenica da su prilike za borbe uvijek iznimno neodredive i promjenjive. A oni koji možda nisu sudjelovali jučer, sutra će možda biti prvi koji će okupirati.

Neoliberalizam i remaskulinizacija društva

Maya Gonzales i Caitlin Manning: Od Kalifornije do New Yorka, žene su izrazile zabrinutost za postojanje ozbiljnih problema s rodnim odnosima unutar pokreta. Unatoč njihovoj aktivnoj uključenosti, mnoge se žene osjećaju marginalizirano, nedostaje im samopouzdanje kada se nalaze u grupi, osjećaju se sputano u samoizražavanju. U nekim slučajevima, otuđene su zbog seksističkih ili maskulinističkih načina govora i djelovanja (kao u "*Direct Action as Feminist Practice*"⁵). Kao žene, zatečene smo: nakon desetljeća raznovrsnih feminističkih borbi, sada – još jednom – osjećamo potrebu za stvaranjem feminističkih grupa i pronalaženjem kolektivnih načina da se suprotstavimo patrijarhatu. Uviđamo da se borimo za otvaranje prostora za koje nismo očekivale da će biti baš tako zatvoreni. Do kojeg stupnja je naše iskustvo različito, a do kojeg slično vašemu u sedamdesetima? Što se može naučiti o prošlosti iz naših trenutnih iskustava i obrnuto?

Silvia Federici: Konfiguracija rodних odnosa u studentskom pokretu veoma je drugačija danas, no što je bila u 1960-ima i 1970-ima. Studentice imaju puno više moći no što su je ikad imale žene moje generacije. Čine većinu na većini studijskih grupa i pripremaju se za život pun autonomije i samopouzdanja, barem autonomije od muškaraca, ako ne od kapitala. No odnosi s muškarcima su neodređeniji i zbunjujući. Veći stupanj ravnopravnosti skriva činjenicu da mnoga od pitanja koja je postavio ženski pokret nisu razriješena, naročito s obzirom na reprodukciju. Time se skriva činjenica da nismo kolektivno uključene u projekt društvene promjene kao žene, i da je, s uspjehom neoliberalizma, došlo do remaskulinizacije društva. Ratoboran, maskulinistički jezik "*We are the Crisis*", uvodnog članka na "*After the Fall*", sramotan je primjer toga. U potpunosti razumijem zašto se mnoge žene osjećaju ugroženo a ne osnaženo time.

Nazadovanje feminizma kao društvenog pokreta također znači da je iskustvo kolektivnog organiziranja

5 Armstrong, A, K. Gawel, A. Wright i Z. Valiavicharska, "Direct Action as Feminist Practice: An Urgent Convergence," *Reclamations* 2. travanj 2010. URL:http://www.reclamationsjournal.org/issue02_feministas.html (27. 11. 2010)

oko ženskih pitanja nepoznato mnogim studenticama te da je svakodnevni život depolitiziran. Koje prioritete izabrati, kako uskladiti plaćeni rad i reprodukciju naših obitelji tako da (učeći na iskustvu crkinja) zadržimo nešto od sebe kako bismo dali svojima, kako voljeti i živjeti svoju seksualnost - sve su to pitanja na koja studentice sada moraju odgovoriti individualno, izvan političkog okvira, i to je izvor slabosti u njihovim odnosima s muškarcima. Dodajmo tome da akademski život, naročito na postdiplomskom studiju, stvara veoma kompetitivno okruženje u kojemu su oni koji imaju manje vremena za posvetiti se intelektualnom radu automatski marginalizirani, a elokventnost i teorijska sofisticiranost često se greškom smatraju mjerom političke posvećenosti.

Presudna lekcija koju možemo naučiti iz prošlosti je da se u prisutnosti nejednakosti moći, žene se moraju autonomno organizirati kako bi uopće mogle navesti probleme s kojima se susreću i kako bi našle snage da izraze svoje nezadovoljstvo i želje. U 1970-ima smo jasno vidjele da ne možemo govoriti o pitanjima koja nas se tiču u prisutnosti muškaraca. Kao što su autori knjige *Direct Action as Feminist Practice* tako uvjerljivo napisali, ne moramo biti "utišane"; iste te konfiguracije moći koje nam otuđuju pravo da se izrazimo, oduzimaju nam sposobnost da imenujemo svojstveno djelovanje te sile.⁶

Nužnost stvaranja autonomnih feminističkih prostora

Način postizanja autonomije varira. Ne moramo misliti o autonomiji u smislu trajnih odvojenih struktura. Sada shvaćamo da možemo stvoriti pokrete unutar pokreta i borbe unutar borbi, no pozivanje na jedinstvo usprkos sukobima u našim organizacijama, politički je kobno. Iz prošlosti možemo naučiti da stvaranjem privremenih autonomnih feminističkih prostora možemo prekinuti psihološku ovisnost o muškarcima, potvrditi svoje iskustvo, izgraditi kontradiskurz i postaviti nove norme - poput potrebe da se jezik demokratizira i ne učini sredstvom isključivanja.

Uvjerena sam da je zbližavanje kao žena i feministkinja pozitivan zaokret i preduvjet za svladavanje

marginalizacije. Još jednom, žene u studentskom pokretu ne bi trebale dopustiti da ih optužbe za "razdjeljivanje" zastraše. Stvaranje autonomnih prostora ne razdjeljuje, već je nužno za raščišćavanje cijelog skupa izrabljivačkih odnosa koji nas koče i za razotkrivanje nejednakosti u moći koja prijeti propašću cijelog pokreta.

Maya Gonzales i Caitlin Manning: U izrađivanju feminističkih odgovora na naše trenutne neprilike, ponovno smo se uključivale u donekle zbunjujuće, mada ugodne momente identificiranja - momente kada govorimo "kao žene", primjerice, ili kada smo pronašle ženske grupe za čitanje. Kako da promišljamo takve momente, naročito u svjetlu nedavnih interveniranja u feminističku teoriju koja su istaknula mnoge pukotine koje naglašavaju višestruke lomove za navodnu kolektivnost "žena", ili koje inzistiraju na nestabilnosti i sposobnosti mutiranja rodnih identiteta? Što može proizaći iz takvih identifikacijskih činova? Kakvu bi budućnost mogli sadržavati? Kakvu opasnost?

Silvia Federici: Moram započeti s premisom da nikad nisam odbacila iz svojeg teorijskog i političkog okvira koncept "žene". Za mene "žene" su politička kategorija, koja označuje specifično mjesto u društvenoj organizaciji rada i polje u antagonističkim odnosima gdje je moment identiteta podlozan neprestanoj promjeni i pobijanju. Očito, "žene" je koncept koji moramo problematizirati, destabilizirati i rekonstruirati kroz svoje borbe. Uvijek sam u svojem pisanju inzistirala da je za feministkinje stvar prioriteta da adresiraju razlike u moći i hijerarhije koje postoje među ženama, počevši s odnosom moći koji je determiniran novom međunarodnom podjelom reproduktivnog rada. No do stupnja da rod još uvijek strukturira svijet, do stupnja da se kapitalistička devalvacija reproduktivnog rada prevodi u obezvjeđivanje žena, ne možemo odbaciti ovu kategoriju, a da to ne učinimo pod cijenu da učinimo velika područja društvenog života neshvatljivim i izgubimo presudan teren kolektivnog otpora kapitalizmu.

Identificiranje kao žena sadrži mogućnost razumijevanja izvora, djelovanja i politike mehanizama

⁶ Isto.

isključivanja i marginalizacije koju su mnoge studentice očitile tijekom okupacija u Kaliforniji i New Yorku. To je sonda koja će nam omogućiti da odgonetnemo zašto i kako muška dominacija održava strukturu moći i da objelodanimo svijet iskustava koji bi inače ostao nevidljiv i neimenovan.

Prepoznavajući one aspekte ženskih iskustava koji daju osnovu za podčinjenost muškarcima, u isto vrijeme suočavajući se s razlikama u moći među ženama danas je, kao što je bilo i u prošlosti, jedan od najvažnijih izazova pred feministkinjama i aktivistkinjama u bilo kojem društvenom pokretu. U isto vrijeme, identificiranje sadrži mnoge rizike.

Najsvirepiji je, možda, idealizacija odnosa sa ženama, koja nas izlaže mnogim velikim razočaranjima. To je problem kojemu su žene moje generacije bile naročito podložne, budući da nam se feminizam isprva učinio obećanom zemljom, dom za kojim smo dugo žudjele, zaštićen prostor u kojemu nas nikada ništa negativno ne bi moglo dirnuti. Otkrile smo da nas politički rad sa ženama, kao ženama, ne pošteđuje od borbi za moć i činova "izdaje" koje smo tako često susretale u organizacijama kojima su dominirali muškarci. U pokrete dolazimo s ožiljcima koje je kapitalizam utisnuo u naša tijela i duše, a oni ne nestaju automatski zato što radimo među ženama. Stvar je međutim u tome da se ne bježi od feminizma. Da su spol i rod od značaja, neporeciva je lekcija. Ne možemo se suprotstaviti sustavu koji je uvelike izgradio svoju moć na rasnoj i rodnoj podjeli, boreći se kao obestjelovljeni, univerzalni subjekti. Pitanje je prije koje oblike organizacije i sredstva odgovornosti možemo izgraditi a koji sprečavaju da se razlike u moći među nama iznova reproduciraju u našoj borbi.

Maya Gonzales i Caitlin Manning: Kao što znate, rodna pitanja s kojima smo se suočile čini se da su naročito naglašena u pobunjeničkim i "okupacijskim" krugovima. Možemo li smjestiti ovu tendenciju u povijest radikalne ljevice kojom tradicionalno dominiraju muškarci? Kako su neke od nedavnih feminističkih intervencija dijelom povijesti ženskih prigovora na radikalne politike i taktike?

Silvia Federici: Mogu navesti samo nekoliko hipoteza, budući da moje znanje o "okupacijskoj politici" većinom potječe iz čitanja *After the Fall*. Počet ću sa

skretanjem pažnje na to da zauzimanje zgrada i skvotiranje u njima, kao taktika, ima dugu tradiciju u povijesti svjetskih borbi. Legendarni štrajk 1937. godine u Flintu u državi Michigan je bio "sit-down" štrajk. Pokret američkih Indijanaca koji je doživio preporod u 1960-ima započeo je sa zauzimanjem Alcazara. A danas se studenti u cijelom svijetu upuštaju u "okupacije" kako bi svratili pozornost na svoje prosvjede i spriječili da prevlada "business as usual". Problem nastaje, pretpostavljam, kada te akcije postanu svrhe samoj sebi, te se nastavljaju, kao što "*We are the crisis*" tvrdi, "bez razloga". Jer u ovom slučaju, u odsustvu bilo kojeg artikuliranog cilja, ono što dolazi u prvi plan je veličanje riskiranja. Širi problem je ustrajnost seksizma u današnjoj radikalnoj politici: to jest, činjenica da, kao i u šezdesetima, radikalna politika nastavlja proizvoditi spolnu podjelu rada, s njezinim rodnim hijerarhijama i mehanizmima isključivanja, radije no da ju se ruši. Sigurno da se suočavamo s drugačijom situacijom od one koju je opisala Marge Piercy u knjizi *The Grand Coolie Damn*, u kojoj je prikazana uloga žena u antiratnom pokretu kao politiziranih kućanica. No ono što je postignuto je formalna jednakost koja sakriva kontinuirano devalvaciju reproduktivnih aktivnosti u sadržaju, ciljevima i modalitetima radikalnog rada. Krićna pitanja poput potrebe za brigom o djeci, muškog nasilja nad ženama, veće ženske odgovornosti za reproduktivni rad što konstituira znanje i uvjete njegove proizvodnje, još uvijek su bitan dio radikalnog diskurza. To je materijalna osnova seksističkih stavova. Trebamo radikalni pokret koji programatski u središte svoje borbe stavlja iskorjenjivanje društvenih nejednakosti i iskorjenjivanje podjela između produkcije i reprodukcije, škole i doma, škole i zajednice, koje su nerazdvojive u kapitalističkoj podjeli rada. Nadam se da me se neće optužiti za rodnu pristranost ako kažem da je iznad svih ženskih zadaća ta da se pobrinu da se to dogodi. Oslobođenje počinje u kući kada oni koji su potlačeni uzmu sudbinu u svoje ruke. Oспорavanje seksizma i rasizma ne može se očekivati od onih koji se njima okorištavaju makar i nakratko, iako muškarce ne treba osloboditi odgovornosti da se suprotstavljaju nepravednim odnosima. Drugim riječima, ne trebamo očekivati, zato što smo u radikalnom okruženju, da sile koje oblikuju odnose između muškaraca i žena u širem

društvu neće utjecati na naša politička uvjerenja. Zbog toga se, unatoč skoku u broju studentica u učionicama, uvjeti ženske prisutnosti na kampusima i u radikalnim skupinama kvalitativno nisu promijenili. Umjesto toga, prevladala je neoliberalna ideologija jednakih prilika koja je potvrdila rodne i rasne hijerarhije u ime zaslužnosti i koja je prevrednovala socijalne kvalitete potrebne za natjecanje na tržištu rada. To su sve u biti tradicionalna svojstva muškosti: samopromocija, agresivnost, sposobnost da se sakrije vlastita ranjivost. Ne mogu dovoljno naglasiti da

radikalna politika ne može uspjeti ako ne osporimo postojanje tih stavova među nama. Vrijeme je, dakle, da se šira vizija za promjenu koju je feminizam promicao bar u svojoj početnoj radikalnoj fazi, prije no što je podveden neoliberalnoj agendi, revitalizira. Ovoga puta, međutim, moramo se boriti za iskorjenjivanje ne samo rodnih hijerarhija, već i svih nejednakih odnosa moći u našim školama, te u tom procesu također redefinirati što je znanje, tko je proizvođač znanja i kako intelektualni rad može poduprijeti borbu za oslobođenje, radije no da funkcionira kao instrument društvene podjele.

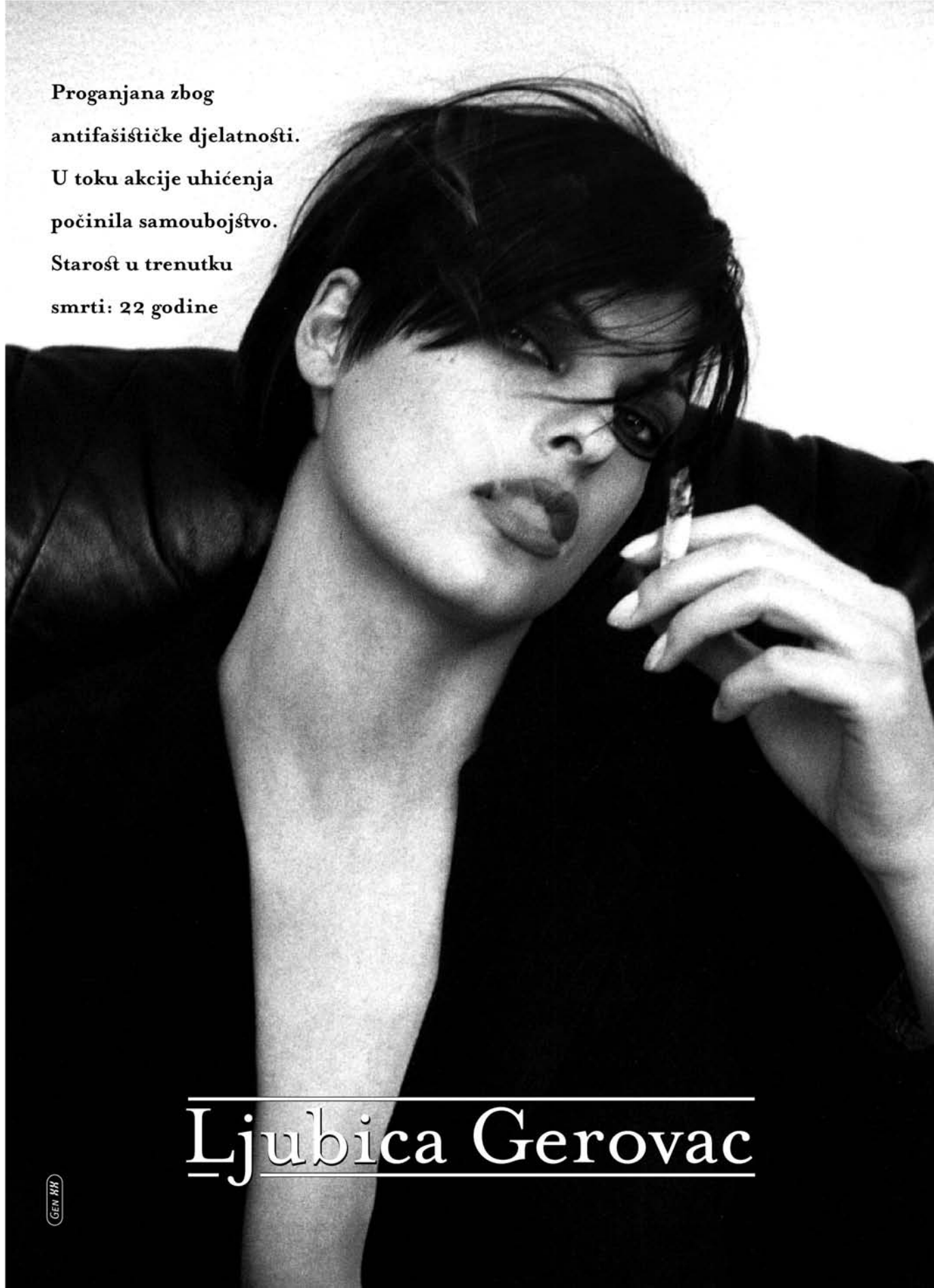
0 nekim radovima Sanje Iveković

Ulomak iz teksta Vesne Vuković, "Kako se pamti odsutnost? - O nekim radovima Sanje Iveković", u: *Oris, časopis za arhitekturu i kulturu*, br. 77, 2012.

GEN HR

Proganjana zbog
antifašističke djelatnosti.
U toku akcije uhićenja
počinila samoubojstvo.
Starost u trenutku
smrti: 22 godine

Ljubica Gerovac

Sanja Iveković od svojih prvih radova, iz ranih 1970-ih, propituje i provocira dihotomiju javnog i privatnog (koncepti koji još od antičke Grčke vezuju privatno uz nužnost, i – ne treba naglasiti – prostor koji nastanjuju žene, djeca i robovi, a javno kao sferu koja počinje upravo tamo gdje svaka nužnost prestaje i u kojoj građani raspravljaju o stvarima mimo i s onu stranu pukog života, stvarima lišenima osobnih ili privatnih interesa), i sve svoje radove konstruira na razvalinama ovog mita. Bilo je da je riječ o videu, kolažima, medijskim intervencijama ili tzv. javnim radovima, sve njih karakterizira su - postavljanje i izjednačavanje tzv. osobnog, dakle privatnog, i tzv. javnog, odnosno političkog, i to, kako je sjajno analizirala **Bojana Pejić**, strategijom “osobnih rezova”, procedurom koja počiva na tehnikama kolaža i montaže.

Vesna Vuković

(...)

Sanja Iveković u medijskom projektu *gen xx* (1997 – 2001), radu iz vremena nakon poraza državnogsocijalizma, u kojem opet tehnikom kolažiranja – ovaj put fotografije, modne dakako (radi se o fotografijama manekenki, dakle o reklamama), i teksta (kratke biografije neke od narodnih heroina

antifašističke borbe koje su tijekom II. svjetskog rata pogubljene) – intervenira u medijski prostor. Tijekom 1997. i 1998. fotografije su u formatu reklame, od koje ih i ne razlikuje ništa osim dodanog teksta, objavljivane u časopisima *Arkzin*, *Zaposlena*, *Frakcija*, *Kruh i ruže*, *Kontura*.

Foto: Piotr Tomczyk

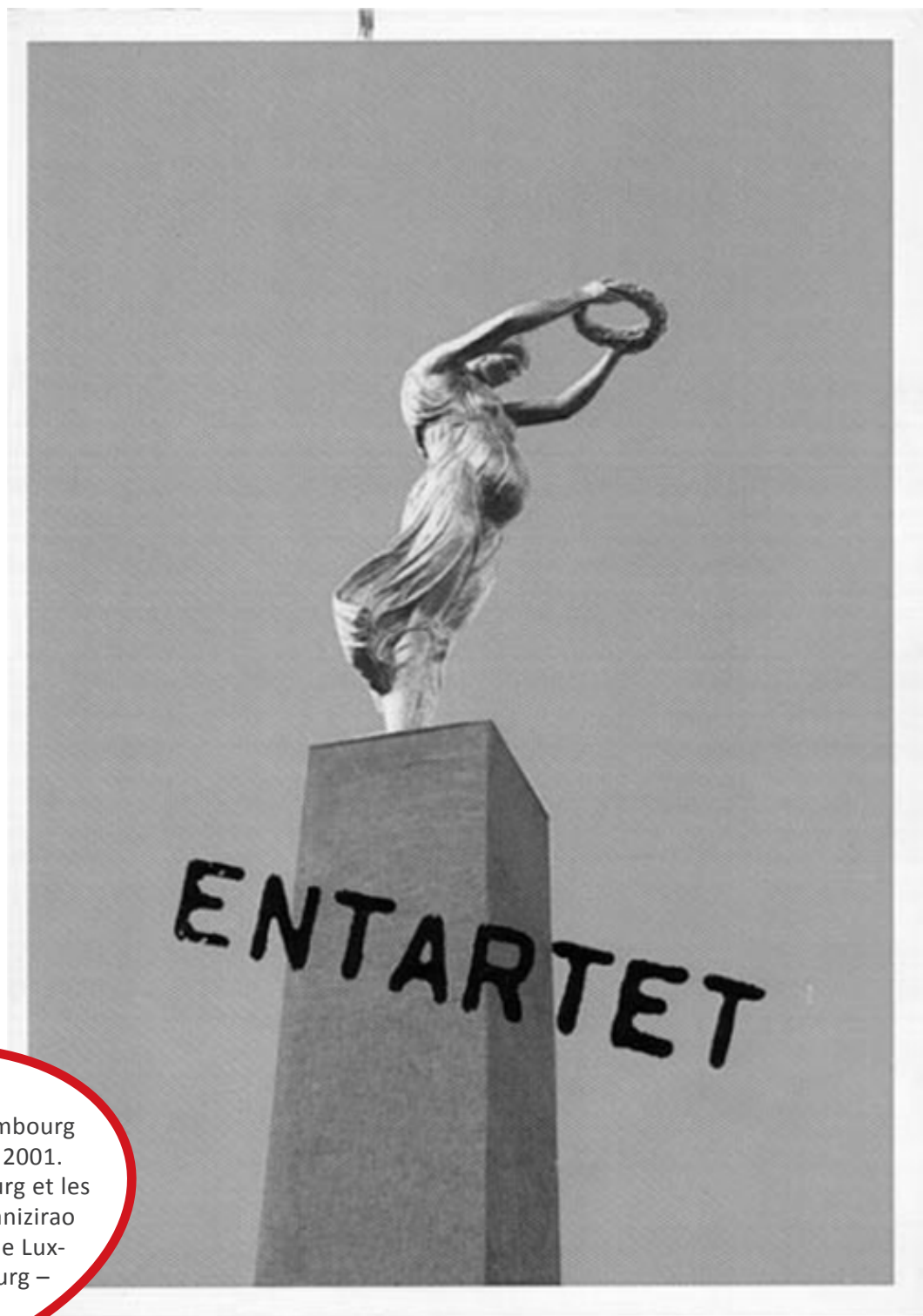
(...)

Ženske časopise Sanja Iveković često koristi kao materijal, i ujedno kao područje borbe u kojem se rasklapaju i rodni i nacionalni identiteti. Ovaj obrat koji u formatu Sanjinih radova nastupa nakon sredine 1990-ih, vremena kad ona sve više istupa u javni prostor (onako kako se on konvencionalno shvaća, dakle kao demokratski javni prostor kao postojana sfera u kojoj, prema **Habermasovom** modelu, građani ravnopravno sudjeluju u racionalnoj diskusiji, kao sfera opće inkluzivnosti i dostupnosti), čini mi se odlučujući za njenu umjetničku proceduru. Važnost ovog obrata ne leži u činjenici da se njen rad tad "premješta" u javnu sferu, nego u činjenici da se njeni

radovi od tada bave jugoslavenskom antifašističkom poviješću koja je u konstrukciji novoga nacionalnog identiteta potisnuta poput traume, protjerana iz javnog diskursa, javnog prostora, školskih udžbenika... sve u nacionalnoj euforiji u kojoj je povijest počela iznova. Upravo ovu protjeranu prošlost, potisnute političke borbe, Sanja Iveković uporno izlaže: "GEN XX je uistinu *site-specific* javni događaj (Hrvatska, kasne 1990-te), no on je i *time-specific* pokušaj da se razotkriju procesi koji su se dogodili u svim drugim postkomunističkim 'demokracijama' koje su bez iznimke težile brisanju svake moguće veze s prošlošću."

ENTARTED, razglednica,
Jerry Frantz & Dany
Prum, objavio Centar za
suvremenu umjetnost
Sarajevo

Lady Rosa of Luxembourg
realiziran je u proljeće 2001.
U okviru izložbe Luxembourg et les
Luxembourgeois koju je organizirao
Muséed'Histoire de la Ville de Lux-
embourg i Casino Luxembourg –
Forum for Contemporary
Art.

Lady Rosa of Luxembourg

(...)

Sanja Iveković je odlučila izraditi repliku lokalnog spomenika, *Le monument de memoire*, u Luksemburgu poznatog kao *Zlatna žena (Gelle Fra)*. Spomenik je 1923. godine podignut u čast luksemburškim vojnicima koji su pali u Prvom svjetskom ratu. Na vrhu obeliska nalazi se pozlaćena figura Nike, alegorija pobjede, koja u ruci drži lovorov vijenac kojim ovjenčava vojnike pale u ratu. Spomenik je 1940. godine sklonjen u strahu pred njemačkim okupatorom, skrili su ga luksemburški radnici, a ostao je daleko od javnosti sve do ponovnog postavljanja 1985.

Ovu nacionalnu ikonu Sanja Iveković zasijeca s tri (feminističke) intervencije: posvećuje svoj privremeni spomenik povijesnoj ličnosti, revolucionarki Rosi Luxemburg, figuru Nike pretvara u trudnicu, a podnožje spomenika opasava tekstom. Intervencija je u Luksemburgu izazvala ogroman politički skandal, burne reakcije javnosti na "ugroženi" nacionalni identitet, u medijima, na lokaciji spomenika (intervencije prolaznika, poput natpisa "Rosa Go Home"), pa čak i u luksemburškom parla-

mentu. Spomenici slobodi nicali su nakon Prvoga svjetskog rata diljem Europe, *Gelle Frau* toliko nije neki poseban slučaj, prije pravilo. Kao što nije iznenađujuće da se pobjeda reprezentira ženskim likom i da ta je reprezentacija žene u javnom prostoru generička i simbolička, za razliku od muških figura u javnom prostoru koji su mahom individualci, velike povijesne ličnosti. Svojom intervencijom Sanja Iveković obrće ovu povijesnu nepravdu – alegoriju pobjede, božicu Niku, Zlatnu gospođu, ona imenuje revolucionarkom Rosom Luxemburg. Alegorija je pretvorena u realnu povijesnu ličnost.

Gospođa Rosa od Luxemburga je trudna. S obzirom da se radi o nacionalnoj ikoni, možemo ovdje otvoriti prostor za govor o naciji kao produktivističkoj priči. Dodajmo tome i činjenicu da se spomenik nalazi u gradu i državi Luksemburg, bankarskom središtu i poreznoj oazi, mjestu reprodukcije kapitala. (...) Tako trudnoću Gospođe Rose od Luxembourgga možemo čitati kao onaj strukturni uzrok produkcije stvari, pa i nacije, pa i nacionalne teritorije, a to je reprodukcija ljudi.

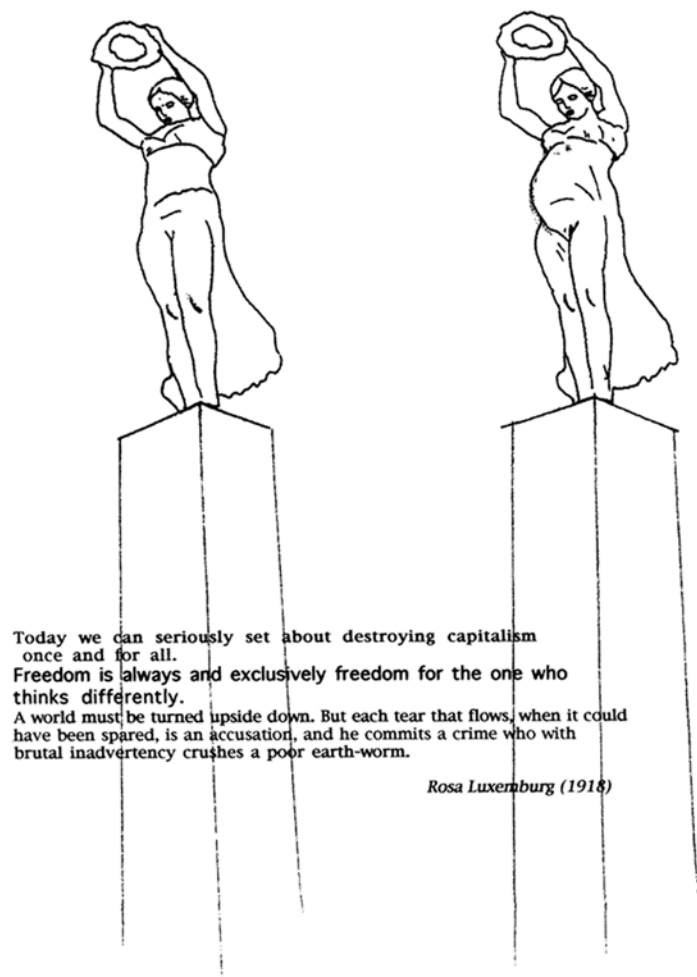
Fotografija lijevo:
Sanja Ivekovic, Lady Rosa of Luxembourg,
2001, foto: Christian Mosar

Desno:
Razglednica, objavio Centar za suvremenu
umjetnost Sarajevo

(...)

U trećoj intervenciji, u tekstu kojim je presvučen postament, koji komunicirana tri jezika i u tri različita registra. Tekst na francuskom glasi: *la resistance, la justice, la liberté, l'indépendance*; na njemačkom: *Kitsch, Kultur, Kapital, Kunst*; te na engleskom: *Whore, Bitch, Madonna, Virgin*. Kombinacija ovih riječi i registara širi interpretativno polje i otvara pitanja povezanosti nacionalnog oslobođenja, kapitalizma, kulture, umjetnosti, rata, religije. Podsjeća nas da prostor nije nevin, da on nije neutralna platforma na kojoj se sučeljavaju jednako vrijedne intervencije te naposljetku pobjeđuje najbolja (mit, uostalom, o tržištu, posve uvriježen u liberalnom diskursu unutar kojeg se i javna sfera poima neutralnom). Tome zorno svjedoči i odluka parlamenta, izglasana tim povodom, gdje se u zemlji stoljetne demokratske tradicije donosi zakon koji ograničava čak i umjetnički iskaz. Naime, lukemburški parlament nakon ovog je događanja donio novi zakon koji štiti Gelle Fra kao nacionalni simbol i to od svake zloupotrebe, pa čak i umjetničke!

LADY ROSA OF LUXEMBOURG
by Sanja Ivekovic
1998-2001

AFŽ: ŽENSKA PITANJA I ŽENA U BORBI

Dragan Kostolamac Gorki

Teško je govoriti o revolucionarnoj promjeni tamo gdje još uvijek u većoj mjeri nije došlo do preispitivanja osnovnih pitanja koja si žene i muškarci mogu postaviti o cijeloj našoj civilizaciji, njenim općeprihvaćenim i podrazumijevajućim vrijednostima kao što su univerzalizam, ljudska i socijalna prava. Ako suvremena historija uspije učiniti žene vidljivima učinit će neophodan korak u dokidanju lažnog univerzalizma ljudskog povijesnog iskustva. To iskustvo puno je neispričanih priča. Jedna od tih je i priča o slavnoj *Antifašističkoj fronti žena* koja je bila slavna dok je trebala *Partiji*, a kad je svoje odslužila nije opisana niti u jednom radu jugoslavenske historiografije (1945.-1990.) do prvog i jedinog napisanog prikaza poslijeratne 1996. – *Konji, žene, ratovi* autorice **Lydijske Sklevicky** (*Ženska infoteka* 1996.)

Zapita se čovjek što je radio *Institut za historiju radničkog pokreta*.

A upravo iskustva organizacije, komunikacije i problemi koji su nastajali na terenu i po partijskim konferencija-

ma neprocjenjiva su škola i iskustvo. Iz toga se gradi novi čovjek, a ne iz falsificiranja, pacificiranja i kopiranja parola.

Ponavljanjem laži, npr. kako žene nisu bile suočene ni sa kakvim ili zanemarivim preprekama prilikom integriranja u revolucionarne procese i akcije naravno postaje suvišna rasprava o tome kako te probleme prevladati i što i kako jest danas. Rasprava je zaustavljena jer nakon ratnog i poslijeratnog perioda nastupa retradicionalizacija i žene se opet gura van iz politike i sfere javnog. Društvo se, a to se posebno primijetilo političkom i ekonomskom normalizacijom društvenih okolnosti 50-ih i nije promijenilo toliko koliko se moglo zaključiti iz perioda 1942.-1950. Odnosno, na polju ekonomske ravnopravnosti promjene koje su se dešavale bile su ogromne i utjecale su na sve slojeve i organizacijske jedinice društva. Masovni ulazak žena u privredu značio je i transformaciju obitelji. Bilo je jasno da žena ne može izvršavati stare i nove obaveze, a da to ne proizvede dvostruku opterećenost žena kojom se

također počeo baviti i AFŽ, dočim je u privatnoj sferi stvar bila drukčija. Ljudi su u javnom diskursu barem deklarativno prihvatili emancipaciju žena, ali su istovremeno, posebno u kući i u privatnoj sferi nastavili djelovati i vjerovati kao i prije.

Stanje prije rata

Program KPJ prema ženama 1940. godine, može se svesti na formulu: politička ravnopravnost – zaštita ženine reproduktivne funkcije – socijalizacija odgoja djece – obrazovanje – rad. Van tog slijeda razmišljanja ostaje, sumnjom netaknut, patrijarhalni predznak tradicijske kulture. Karakteristika tog razmišljanja jest da potlačeni položaj žene u tradicijskoj kulturi tumači kao “reakcionarno razmišljanje”, a da čitav kompleks te kulture u kojoj je položaj žene tek jedna od njegovih dimenzija, uopće ne dovodi u pitanje.

Odgoj žena u to doba, naročito na selu, značio je odgoj za život u porodici i u kući, jer je porodica bila osnovni pa često i jedini ekonomski i društveni okvir za egzistenciju žene. Podjela rada bila je jasno podijeljena na manje vrijedne, ženske poslove i na više vrijedne, muške. Pokazatelj da stanje prije rata nije bilo bajno ni u *Partiji* je i postotak članica KPJ u međuratnom razdoblju: 1925. 0,8%, 1926 1,6%, 1935. 1%, 1940. 6%.

Rat

Partija je ulogu žena u ratu organizirala u dva paralelna smjera. Pod prvim podrazumijevamo: ilegalna i pozadinska djelovanja, brigu za ugrožene i ranjene i oružanu borbu. Drugi bi bio: politička i kulturna emancipacija žena te integracija na ravnopravnim osnovama u NOB i borba za novo društvo i njegovo uređenje i konsolidaciju. Problem nastaje kada se samo pristupanje žena u NOO-e, NOV i KP smatralo dovoljnim a ne samo nužnim dokazom emancipacije. U tom slučaju bilo je moguće da protesti protiv diskriminacije žena u revolucionarnim redovima nikada ne prerastu u djelatnu političku akciju koja bi se nastavila svršetkom rata. Treba spomenuti da je pravo glasa pri izborima za organe narodne vlasti primjenjivano od prvih dana pokreta a ozakonjeno 1944. na 3. zasjedanju ZAVNOH-a, u čemu se vidi emancipatorski potencijal direktne demokracije na nižim instancama partijskog života.

Kulturne promjene

Problem je, gledano iz današnje perspektive, što aktivnosti AFŽ-a nisu bile integrirane u “zajedničku” sferu nove kulture, odnosno što postojanje tradicijski odvojenih sfera (“ženske” kao partikularne ili prirodom zadane i “muške” kao opće/ljudske) nije dokinuto. Deklarativno dokidanje tradicijskih podjela nije stvorilo niti nužne, a kamoli dovoljne preduvjete za nastavljanje procesa kulturne promjene izvan tako specifičnog konteksta kakav je predstavljala ratna kataklizma.

U datim historijskim okolnostima uz to što je AFŽ bio najmasovnija ženska organizacija u našem povijesnom pamćenju, bio je i politička škola i prostor u kojem su žene odlučivale o svojim ekonomskim i društvenim interesima, kao i cijelog društva. Mjesto gdje su mogle javno raspravljati, jačati svoje mjesto u društvu, stvarati kulturu i tisak te usmjeravati društvenu izgradnju žene i muškarca. Odlučivati hoće li i u kojoj mjeri žena biti više radnica, majka, borkinja, domaćica, njegovateljica ili učiteljica. Skretati pozornost na dvostruku opterećenost žena. Gašenjem AFŽ-a žene su izgubile prostor u kojem su se koncentrirala iskustva, problemi i uspjesi na putu ženske emancipacije.

Samoukidanje

Već 1947. opaža se da se rad među ženama najčešće razvija povremeno i povezano s pojedinim kampanjama. AFŽ se pomalo isključuje iz sudjelovanja u svakodnevnom političkom životu, “... mi žene nemamo nečega posebnoga, neko pitanje za koje bi se mi kao žene trebale boriti” kaže **Cana Babović**, predsjednica AFŽ-a Jugoslavije. Od 1948. sudjelovanje u organizaciji više nije čin slobodnog izbora pojedinke, već nešto što se podrazumijeva samo po sebi. Na to više nije moguće aspirirati, niti je moguće biti protiv. Brišu se granice prema drugim organizacijama i organizacija gubi razlog postojanja. Direktivom da AFŽ postane regrutni centar za novačenje članica KP i državna ispostava nadležna za žene, država dovršava proces brisanja granica između države i društva.

Govori se da žensko pitanje ne postoji (kao ni nacionalno), već postoje samo pitanja koja žene rješavaju. U tom duhu AFŽ se 1953. godine samoukida.

**ŽENE BEOGRADA
U NARODNO-
OSLOBODILAČKOJ
BORBI:
NEKOLIKO
ISTORIJSKIH
PRIMERA**

Milan Radanović

Narodna herojka Vukica Mitrović

Vukica Mitrović (rođ. 1912. na Svetom Stefanu pokraj Budve), tekstilna radnica, bila je jedno od sedmero sestara i braće koji su svi uzeli učešća u revolucionarnom radničkom i antifašističkom pokretu, kako za vreme monarhističke diktature, tako i tokom nacističke okupacije. Od njih sedmero rat će preživeti tek dvoje.

Vukica je ubrzo nakon preseljenja u Beograd i angažovanja u sindikatu tekstilnih radnika/ca, postala članica KPJ (1933). Njena dvojica starije braće, **Stefan i Ratko**, početkom 1930-ih, u vreme intenzivne državne represije nad komunistima/kinjama, postali su istaknuti organizatori ilegalne KPJ na Beogradskom univerzitetu. Usled činjenice da je poticala iz tipične patrijarhalne porodice, koja je bila vrlo siromašna, bila je prinuđena da odustane od namere da studira i kao mlada devojka zaposlila se u tekstilnoj industriji. Prvi put bila je uhapšena 1935, prilikom hapšenja nekoliko desetina članova/ica beogradske partijske organizacije. Tada je po prvi put iskusila torturu političke policije Kraljevine Jugoslavije. Poznato je da su je tada batinali i izlagali različitim oblicima mučenja, upravo **Svetozar Vujković**, šef IV. (antikomunističkog) odeljenja Opšte policije Uprave grada Beograda i njegov saradnik **Đorđe Kosmajac**. Obojica će, poput celokupnog represivnog aparata IV. odeljenja, stupiti u službu okupacione i kvislinške uprave 1941. Na osnovu činjenice da Vukica ništa nije priznala u istražnom postupku, Sud za zaštitu države morao je da je oslobodi optužbe.

Naredne godine Vukica je postala članica Mesnog komiteta KPJ za Beograd (lokalnog partijskog organizacionog tela) i članica Uprave sindikata tekstilaca/ki, a 1937. članica Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Ponovo je uhapšena 1938. i ponovno je mučena u Glavnjači, ali je policija bila primorana da je pusti iz pritvora zbog nedostatka dokaza. Vukica je 1941. bila deo jezgra MK KPJ u Beogradu, živeći neprestano u ilegalnosti, menjajući mesta prebivanja, učestvujući u planiranju i organizovanju diverzija protiv okupatora i atentata na predstavnike kvislinškog represivnog aparata.

Uhapšena je 1. oktobra 1941. zahvaljujući izdaji

Dušana Grubača, člana MK KPJ, koji je uhapšen 30. septembra. Grubač je nakon mučenja u zatvoru Specijalne policije prihvatio da sarađuje s policijom. On je lično doveo agente na lokaciju koja mu je bila poznata kao mesto okupljanja članova Mesnog komiteta. Tom prilikom policija je ubila **Davida Pajića**, koji je pokušao da se oružjem suprotstavi policajcima, a Vukica je, pokušavši da pobegne, ranjena u glavu. Vukica je odvedena u zatvor Specijalne policije na Obilićevom vencu 4 (gde se već nalazio njen brat Ratko), gde je dva i po meseca bila podvrgnuta intenzivnoj torturi. Međutim, zapisnik spremljen za njeno saslušanje ostao je prazan. Islednici su u njenom dosijeu mogli jedino da konstatuju da „nije htela ništa da govori o svom partijskom radu“. Uvidevši da on nje neće ništa saznati, policija je Vukicu na nosilima prebacila u logor na Banjici 16. decembra 1941. Streljana je sutradan na stratištu na Jajincima. Vukica Mitrović je bila jedna od prvih žena Jugoslavije koja je proglašena za narodnu herojku (9. maja 1945).

U ratu je stradao i Vukičin suprug, **Andrija Habuš**, jedan od istaknutih organizatora NOP-a u okupiranoj Srbiji (rođ. 1913. u Svetoj Mariji na Muri u Međimurju). Andrija je 18. juna 1944. izvršio samoubistvo u selu Brezovica pokraj Ljubovije kako bi izbegao zarobljavanje od strane četnika.

U okupiranom Beogradu ubijeni su Vukičina braća Ratko i **Niko**, kao i njihova sestra **Lepa**, dok je brat **Veljko** ubijen 1944. od strane četnika kao partizanski ranjenik na Majevici.

Ulica Vukice Mitrović na Čuburi od 1946. nosi ime po ovoj narodnoj herojki. Na zidu zgrade u Ulici Vukice Mitrović 2 u godinama nakon Drugog svetskog rata postavljena je mermerna spomen-ploča sa bronzanom plaketom koja je odražavala lik ove herojke. Tokom vremena spomen-ploča je napukla i teško oštećena da bi pre desetak godina bila uklonjena, pri čemu nije zamenjena novom pločom.

Komisija za spomenike i nazive trgova i ulica pri Skupštini grada Beograda 2002. predložila je preimenovanje Ulice Vukice Mitrović u Beogradu, ali ovaj predlog srećom nije uvažen.

Sloboda Trajković

Sredinom januara 1941. Specijalna policija je došla u posed pisma koje je **Ivo Lola Ribar** uputio svojoj devojci **Slobodi Trajković**. Potom je policija doznala da su Slobodin otac **Svetolik Trajković** i brat **Miroslav**, poznati beogradski apotekari, pomagali partizanski pokret velikim količinama lekova i sanitetskog materijala. Nakon toga Specijalna policija je u stanu porodice Trajković uhapsila Svetolika Trajkovića (1881), njegovu suprugu **Milenu** (1892), njihovog sina Miroslava (1916) i kćerke Slobodu (1918) i **Veru** (1920). Agenti Specijalne policije su pokušali da prisile Slobodu da napiše pismo Loli Ribaru kojim bi on bio namamljen u Beograd. Ona je to odlučno odbila. Nakon isleđivanja u zatvoru Specijalne policije, njih petoro su februara 1942. postali zatočenici logora Banjica. Svih petoro su ugušeni u pokretnoj gasnoj komori (tzv. dušegupka) 9. maja 1942. Tog dana na isti način je ubijeno 225 zatočenika banjičkog logora. Među ubijenima bilo je 25 Jevrejki sa decom, dok je najveći broj ubijenih poticao iz redova zarobljenih partizana.

Ulica porodice Trajković na Banjici i Ulica Slobode Trajković u naselju Medaković od 1986. čuvaju uspomenu na porodicu Trajković.

Pismo Ive Lole Ribara Slobodi Trajković

“Najdraža, jedina moja!

Pišući ovo pismo ja se pouzdano nadam – optimista sam kao i uvek! – da te ono nikad neće stići već da ćemo se nas dvoje videti i uvek ostati zajedno. Jer ovo pismo zato je i pisano.

U mom životu postoje samo dve stvari: moja služba našem svetom cilju, i moja ljubav prema tebi, najdraža moja. Našu sreću i život koji smo hteli nismo, kao ni milioni drugih, mogli ostvariti izolovano, već samo preko naše borbe i naše pobede. I zato su te dve stvari u suštini, u meni samom, jedno. Znaj, dušo, da si ti jednina koju sam voleo i koju volim. Sanjao sam i sanjam o našoj zajedničkoj sreći – onakvoj kakvu smo želeli, o sreći dostojnoj slobodnih ljudi. To je jedina prava sreća, jedina koju smo želeli.

Ako primiš ovo pismo – ako dakle ja ne doživim taj veliki čas, nemoj mnogo tugovati, najdraža. U svetu u kome budeš tad živela, naći ćeš uvek živ, najbolji deo mene, i svu moju ljubav prema tebi.

Za tebe sam siguran da će tvoj put biti prav i onakav kakav mora da bude. Na njemu, na putu života, naći ćeš osvetu i sreću.

Mnogo, mnogo te volim jedina moja! I želim da nikad ne dobiješ ovo pismo, već da zajedno s tobom dočekam veliki čas pobede. Želim da te svojom ljubavi učinim onako srećnom kao što zaslužuješ.

Uvek tvoj“

Ovo pismo napisano je neposredno pre nego što je Ivo Ribar saznao za hapšenje i smrt Slobode Trajković i njene porodice, o čemu je 3. avgusta 1942. obavestio Tita: “Među hiljadama naših žrtava u Beogradu, nalazi se i moja dobra drugarica. Ona je, kao što znaš, od zimus bila u logoru. 9. maja su je oni krvnici umorili sa čitavom njenom porodicom: roditeljima, bratom i mlađom sestrom, i to na zvjerski način koji su počeli u zadnje vrijeme da praktikuju masovno tamo dolje – usmrtili su ih otrovnim gasovima. Imala je svega 24 godine i dobro smo se slagali.” Ivino pismo nije poslano Slobodi; pronađeno je u Ivinoj zaostavštini nakon njegove pogibije.

Fotografija: Ivo Lola Ribar i Sloboda Trajković

Leontina Kraus

Učiteljica u penziji, **Leontina Kraus**, tokom 1942. napisala je nekoliko protestnih pisama (potpisanih njenim punim imenom i prezimenom) predsedniku kvislinške vlade, **Milanu Nediću**, u kojima izražava vlastiti odijum prema postupcima kvislinških vlasti i iskazuje nadanje u pobjedu komunističkog pokreta. Uhapšena je 20. decembra 1942. U obrazloženju naredbe za njeno hapšenje, koje je potpisao šef Specijalne policije, **Ilija Paranos**, stoji: "Leontina Kraus je idejna i potpuno izgrađena komunistkinja koja svoje komunističko ubjeđenje javno izlaže i sebe predstavlja kao beskompromisnog komunističkog privrženika. U komunizmu vidi jedini spas i srećniju budućnost čovečanstva i smatra da je komunizam kao ideja i praktična organizacija od najveće vrednosti za ljudstvo. Kao nepomirljivi komunista, Leontina je pod svojim punim potpisom upućivala predsedniku srpske vlade nekoliko pisama u kojima otvoreno

zahteva desmisiju srpske vlade i predaju vlasti komunistima, za koje tvrdi da su jedino sposobni i naučno određeni za zavođenje svoga režima u svetu." Leontina je uhapšena kao pretnja "životnim interesima" kvislinške tvorevine i "veliku opasnost za red i bezbednost u zemlji". Svrstana je u I. kategoriju banjičkih zatočenika, što je podrazumevalo iščekivanje sigurne smrti, "pošto nema uopšte izgleda da želi da se popravi i odrekne komunističkog shvatanja".

Leontina Kraus nije bila organizovana komunistkinja, niti je bila pripadnica pokreta otpora. Pred Drugi svetski rat, nakon odlaska u penziju, upisala je studije na Beogradskom univerzitetu gde je u dodiru sa pripadnicima revolucionarnog studentskog pokreta prihvatila komunističke ideje.

Leontina Kraus (rođ. 1881. u Bišupcu pokraj Novog Marofa) streljana je 7. jula 1943. U znak uspomene na ovu hrabru ženu jedna ulica na Banjici ponela je 1994. naziv Ulica učiteljice Leontine Kraus.

Sestre Bukumirović

Srbijanka (lijevo),
streljana u logoru
Banjica 7.
septembra 1943.

Jovanka (desno),
rođena 1910. u
Šetonju,
ubijena je 11.
septembra 1944. u
istom logoru.

Dragan Kostolomac Gorki

PRVA ŽENSKA PARTIZANSKA ČETA - OKOLNOSTI

Ovaj članak je prikaz knjige "Prva ženska partizanska četa" **Desanke Stojić** iz 1987. (Stojić, Desanka: Prva ženska partizanska četa, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1987.) i osvrt na kontekst prijeratnih, ratnih i poslijeratnih događanja koja su vrlo šturo opisana u knjizi. Autorica se kroz cijelu knjigu ne može odlučiti želi li ispoštovati diskurs kanonizirane ratne propagande, smije li skrenuti i skreće li zaista, s partijske linije. Tako kao citate iz "Hronologije oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945" navodi banalne detalje poput razvoja događaja poslije završetka obuke, ali kao da nije sigurna smije li ih reći. Hvali borbe partizanskih ženskih četa iako zna da su čete bile samo u funkciji obuke, a da su vojnkinje poslije raspoređene u miješane čete. Par stranica kasnije sama govori o rasformiranju četa nakon obuke. Naravno da su neka za to vrijeme rjeđe postavljana pitanja potpuno van horizonta. Sistematizacija podataka je slaba a opći podatci manjkavi.

Kao i mnoge knjige u nas pisane u vrijeme realnog socijalizma i partijskog samoupravljanja i ova pati od ideologizacije stvarnosti, i to od predgovora pa do konca. Moguć je razlog tomu što je knjiga obljetničkog karaktera, pisana 45 godina poslije samih događaja i vjerojatno, nažalost, po narudžbi Partije.

Naveo bih simptomatičan primjer ideologizacije odmah na početku knjige, iz predgovora Jakova Blaževića. Dakle, po **Jakovu Blaževiću** Lika je bila "strateško-politički prostor, gdje je naša Partija već davno prije rata ugradila svoju Revoluciju... tako je i Prva ženska partizanska četa (PŽPČ) izrasla iz borbenog raspoloženja u Lici, kao rezultat revolucionarnog poleta ličke omladine..." Istina je i to, i cijelim partijski rad bez kojeg bi otpor sigurno uzeo reakcionarne oblike, ali reći da je to osnovni razlog ustanka, a kasnije uz to i revolucije, jednostavno ne odgovara istini.

Treba ovdje odmah na početku reći, a trebalo je reći i mnogo ranije u publikacijama do 1990, koji su i kakvi bili uzroci ustanka, koje su bile historijske okolnosti tog vremena. Uz prešućivanje nepartijskih primjera otpora fašizmu, učvršćivanje jasenovačkog mita o 700.000 ubijenih i tabuiziranje partizanske osvete i partizanskih zločina iz svibnja '45. – takvo ideološko sljepilo olakšalo je put revizionističkom divljanju koje je uslijedilo devedesetih.

Ustanak je krenuo kao direktna posljedica pogroma koji su ustaše izvršili nad Srbima širom NDH počvši od kraja srpnja pa do druge polovice kolovoza 1941. Ovdje ću ostati samo na primjeru Like jer je PŽPČ oformljena u Lici i redom od Ličanki, velikom većinom slabije ili nikako obrazovanih seljanki iz istočne Like.

Prijeratni kontekst, "Prva ženska partizanska četa" ili - kako je sve to bilo u nekonfliktnoj varijanti

Period između dva rata može se uzeti kao početak moderniteta, a u nekim krajevima Hrvatske točnije bi bilo nazvati taj period prapočetkom suvremenih društvenih promjena. Stopa nepismenosti u Lici iznosila je u 1920-ima oko 60% a većinu tog broja činile su žene. U 1930-ima nepismeni čine nešto manje od polovice stanovništva. To je vrijeme kad su se sva djeca, a osobito djevojčice, masovno počela opismenjivati i školovati. Od 75 pripadnica čete većina je završila tadašnju četverogodišnju osnovnu školu (tzv. trivijalku). Dvije pripadnice čete rat je zatekao u, danas bismo rekli, nižim razredima gimnazije, a njih oko 10% nije završilo nikakvu školu, tek je pokoja naučila čitati kod kuće. Zbog jadnih materijalnih uvjeta i patrijarhata uopće mnoge djevojčice još početkom 20. stoljeća nisu polazile u školu.

Prve narodne državne necrkvene škole u Lici otvorene su 1830-ih a u početku ih je pohađalo svako trinaesto dijete. Trajale su 2-3 godine, u njima se učilo pisati, čitati i malo računa. Nastavni jezik bio je hrvatski, a učitelji su bili lokalni pismeni ljudi, kvalifikacija slabijih od onih koje su posjedovali učitelji četverogodišnjih trivijalnih škola.

Da se situacija nije puno popravila vidi se i po tome što je 100 godina kasnije i dalje bila nepismena polovica stanovništva.

U selima se između dva rata organiziraju kulturna i sportska društva. Među seljacima najutjecajnije su *Seljačka sloga* (pod utjecajem Hrvatske seljačke stranke) i *Seljačko kolo* (pod utjecajem Samostalne demokratske stranke), koje Komunistička partija često koristi za vlastito političko djelovanje. Naime, na Ustavotvornoj skupštini iz 1921. donesen je Zakon o zaštiti države kojim se Komunističkoj partiji u

potpunosti zabranio rad, a njezini su zastupnici odmah po zasjedanju utamničeni.

U drugoj polovici tridesetih Komunistička partija postaje utjecajna na području Like. Od 1936. intenzivira edukaciju i agitaciju: organizira čitanje sekularne i socijalističke literature, skuplja pomoć za španjolske dobrovoljce, a ističu se crvene zastave povodom Prvog maja i proslave godišnjice Oktobarske revolucije. Među narodom se širi značaj borbe protiv nacionalizma i upozorava se na opasnost od fašizma i rata.

Rad Partije na tom području dijelom će joj priskrbiti materijalne preduvjete da se stavi na čelo ustanka, formira partizanske jedinice te obrazuje ženske partizanske čete.

Dolazi rat, pogrom, ustanak i postavljaju se temelji revolucije. Osim iznimno, žene u prvoj godini rata ne nose oružje, više zbog manjka naoružanja u partizanskim redovima i općih društvenih odnosa, a manje zbog pomanjkanja političke volje. Podsjetimo se. U međuratnoj Zapadnoj Europi žene u oružanim snagama nemaju mogućnost sudjelovanja ni kao pripadnice trupnog saniteta, veze ili pozadinskih jedinica.

Žene u Jugoslaviji do jeseni 1942. u partizanskoj borbi većinom su sudjelovale kao medicinsko osoblje, u jedinicama veze, pozadinskim jedinicama ili kao pripadnice radnih četa.

Iako su žene politički i ranije djelovale unutar Partije i u lokalnim grupama Antifašističkog fronta žena (AFŽ), na Prvoj zemaljskoj konferenciji žena 6. prosinca 1942. u Bosanskom Petrovcu političke delegatkinje iz raznih krajeva Jugoslavije, njih 166, osnovale su AFŽ na državnom nivou kao posebnu revolucionarnu žensku organizaciju koja će izražavati političku volju žena i baviti se njihovim položajem u društvu i uključivanjem u narodnooslobodilačku borbu.

Mnoge su omladinke već u jesen 1941. inzistirale na uključenju u operativne jedinice, ali im to nije omogućeno, osim u par iznimaka. Tek početkom 1942. pet djevojaka iz Bruvna uključuje se u borbene jedinice. Nešto ranije nekolicina djevojaka stupila je i u bataljon *Marko Orešković*. Među prvim djevojkama koje su se borile s puškom u ruci poznata je bila **Jela Končar** iz Končarevog Kraja koja je prilikom borbe na

Tušiloviću kod Karlovca poginula na bunkeru.

U jesen 1942. počinju se organizirati ženske čete za vojnu izobrazbu borkinja. Cijela stvar je, barem za Partiju, imala prvenstveno političko-propagandni karakter. Na to ukazuje činjenica da je do početka zime 1943/44. velika većina pripadnice prve ženske čete izvučena iz borbenih jedinica i prebačena u neborbene. Svega oko 10% članica PŽPČ završni period rata dočekale su žive i s puškom u ruci. Valja napomenuti da premještaj u trupni sanitet nije nužno značio manju opasnost po borkinje, jer je izvlačenje ranjenika pod neprijateljskom vatrom također nosilo visoku stopu stradavanja.

U Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije (NOVJ), na razne načine, sudjelovalo oko 2.000.000 žena. U vojnim jedinicama bilo je 110.000 žena. U ratu je 2000 žena postalo časnicama. Od 305.000 poginulih boraca i borkinja 25.000 su bile žene, a od 405.000 ranjenih 40.000 bile su žene.

Pogrom kao direktni pokretač ustanka

Od oko desetak tisuća srpskih civila direktno ubijeni samo od ustaša u Lici tijekom Drugog svjetskog rata njih oko 5500 poubijano je u relativno kratkom periodu od otprilike mjesec dana, a oko 7000 te prve godine. Ukupno 16.000 stradalih civila srpske narodnosti u Lici – 3500 stradalih od tifusa kao rezultat sanitarnog kordona i 2500 ubijenih od nacija fašističkog okupatora. Direktnan povod za ustanak bilo je dakle spašavanje golog života. To i jest bio i ostao razlog borbe, pa i mržnje, do kraja rata. Svakako da su i nastavak genocidnih akcija okupatora i vojnih snaga NDH, paljenje kuća i drugih gospodarskih, crkvenih i društvenih objekata, glad, bombardiranja, uskraćivanja medicinske zaštite za vrijeme epidemije tifusa (stvaranje sanitarnog kordona), zatvaranja i drugi oblici represalija bili razlozi nastavka ustanka, ali bitno je spomenuti pogrom. Odnosno, bitno je objasniti taj fenomen, taj upaljač ustanka, o kojem je i inače premalo progovorila socijalistička historiografija. Taj bartolomejski kolovoz i cijelo ljeto 1941. odnijeli su par desetaka tisuća žrtava širom NDH. Pogotovo bi bilo bitno objasniti tko su bili vinovnici tih masakara, iz kojih socijalnih i društvenih grupa su došli.

Po ustaškom političkom vrhu, to je bila Ustaška revolucija koja je završila krajem tog ljeta. Iz podatka da su ustaše tijekom Drugog svjetskog rata ubili 130 svećenika Srpske pravoslavne crkve, a od tog broja njih stotinjak ubijeno je tog ljeta, može se reći da je to istina. Možda je ustaška kontrarevolucija i bila "završena" ali istina je da prijevremeni sudovi, represalije, masovna pogubljenja, primjena rasnih zakona i odvođenja u logore smrti traju do zadnjeg dana ustaške vlasti.

NDH je do kraja srpnja provodila uglavnom pojedinačna ili grupna hapšenja i ubojstva, i to muškaraca, s izuzetkom masakra u Suvaji i okolnim selima početkom srpnja. Od kraja srpnja ustaška nacistička vlast, uz pomoć klerofašističkih fanatika i kriminalaca, počela je s masovnim neselektivnim pokoljima ljudi bez obzira na dob, rod, spol, zanimanje i političku pripadnost – zapravo Srba jer je zajednički nazivnik za taj raznorodni svijet koji je tada ubijan u Lici bila njihova etnička ili je možda čak i bolje reći religijska pripadnost. Naime, religijski potaknuta mržnja je svakako igrala bitnu ulogu, jer je velik dio počinitelja bio maloljetan ili vrlo mlad, te iz fundamentalističkih katoličkih organizacija kao što je predratna *Marijina legija*.

I nakon što je započeo ustanak u istočnoj Lici, vojne i paravojne snage NDH uopće ne idu prema žarištima ustanka, da ga uguše i da se sukobe s ustanicima. Ne. Sve vojne snage osim nekih manjih vojnopolicijskih sastava kreću se u suprotnom smjeru od ustanka – u bližu okolicu Gospića i na sjever i zapad od grada. Tamo vrše pokolje oko Smiljana, Kosinja, Perušića, Široke Kule, Divosela... Dakle, vojne jedinice ne bave se razbijanjem ustaničkih snaga, već pokoljem inovjernih civila u općinama gdje ni ustanika ni ustanka nema. Sama ta činjenica zasluhuje jednu detaljniju analizu.

Što još treba znati jest da su ustaše u prva tri mjeseca okupacije već imale uspostavljene parapolicijske punktove po svim većim srpskim selima u zapadnoj i središnjoj Lici, a i po većini većih sela u istočnoj Lici, koja je većinski naseljena Srbima i gdje su Hrvati činili oko 10% stanovništva. Ustaše su se naselili seljacima u kuće, a ovi su im pekli janjce i donosili hranu. Od samog početka kreće teror, pljačka, prebi-

janja, odvođenja pa i pojedinačna ubojstva (neki ljudi se ne vraćaju iz apsa). Ali sve se to pokazalo kao ipak premlaka politika za poglavnika i njegovu iskorijenjenu imigrantsku kliku. Nakon početka ustanka i tijekom 1941. većina Hrvata istočne Like - iz Bunića, Korenice, Brotnje, Boričevca i drugih sela i zaselaka - izbjegla je s prostora pod kontrolom partizana zbog straha za život, a nekoliko desetaka je bilo ubijeno od strane četničkih elemenata. Mnogi se nikada nisu vratili kućama, a u sela Udbinu i Boričevac poslijeratna vlast izbjeglom stanovništvu zabranila je povratak.

Kao primjer ustaškog genocida u dubokoj pozadini valja spomenuti i onaj u **Teslinom** rodnom Smiljanu gdje je u ljeto 1941. pobijeno gotovo sve srpsko stanovništvo. U Smiljanu je prije rata živjelo oko 500 Srba, i to kao izrazito manjinsko stanovništvo među Hrvatima. Poslijeratna vlast nije našla shodnim ikako to obilježiti osim spomen-pločom koja je skinuta 1991. Isto tako, ni ljudi koji danas posjećuju rodnu kuću Nikole Tesle ne znaju da je mjesto turističkog razgledavanja i popršte jednog od najtežih oblika genocida na prostoru NDH za vrijeme Drugog svjetskog rata. Spominjem to za mlađe generacije koje su, van nekog općeg mjesta da je fašističkih zločina bilo, potpuno neobaviještene o zločinima u doba NDH. Dakle, to su bile materijalne okolnosti ustanka i dugotrajne borbe, ali i temelji kasnijih zločina učinjenih za vrijeme rata, a posebno u trenutku pobjede antifašističke borbe i revolucije.

Rat i osnutak ženske partizanske čete Obuka

Polovicom lipnja 1942. godine Okružni komitet SKOJ-a, u suglasnosti s OK KPH za Liku i Štabom Grupe partizanskih odreda, a podržan od ličkog AFŽ-a na čelu s **Katom Pejnović** donio je odluku o formiranju Prve ženske partizanske čete. Partija se odlučuje na osnivanje PŽPČ zbog manjka ljudskih resursa u izoliranoj Lici, a i kao emancipatorski i propagandni potez računajući na utjecaj čete na opredjeljivanje omladine za Narodnooslobodilačku vojsku (NOV) u cijeloj Jugoslaviji.

U četnu su primljene 74 omladinke od 15 do 25 godina starosti i jedna žena od 32 godine. Nekolicina primlje-

nih (4) već je bila u sastavu partizanskih jedinica, bilo kao trupne bolničarke ili s puškom u ruci. Četa je bila sastavljena pretežno od skojevki. Sve pripadnice bile su iz sela istočne Like i sve su bile srpske nacionalnosti.

Tako je 25. kolovoza 1942. godine u selu Trnavcu između Vrhovina i Korenice postrojena PŽPČ. Trnavac je izabran jer je imao predratnu skojevsku i partijsku organizaciju, bio je u relativnoj pozadini a do tada još nije bio popaljen i poharan. Četa se smjestila u zgradu škole. Uniforme su skrojene od talijanskih deka i domaćeg obojenog platna. Partizanke su bile ošišane na kratko – na mušku frizuru, kako se tad govorilo. Četa je izdavala zidne novine i vršilo se opismenjavanje nepismenih drugarica. Obuka je završena 26. rujna. Poslije završetka održana je i ratna vježba s Drugom ženskom partizanskom četom koja je započela obuku 15 dana nakon Prve.

Ulazak u Drugu ličku brigadu

Formiranje ženske čete kod dijela naroda i boraca izazvalo je čuđenje i nevjericu i partija se kolebala oko masovnog odlaska žena u partizane, ili su barem partizanke imale takav dojam. Vlada panika, kako će se sad ošišane vratiti nazad u sela? Nakon dva i pol tjedna iščekivanja, 13. listopada '42. delegacija PŽPČ s komesarom čete **Narančom Končar** stiže u Korenicu u Štab 2. ličke brigade da izvidi zašto se četa ne šalje na teren. Končar se vraća s **Jakovom Blaževićem** koji drži govor o tome što sve partija i narod očekuju od tih mladih djevojaka.

Iste večeri na Plitvicama ženska četa ulazi u sastav 2. ličke brigade NOVH-a (Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske). Odnosno, četa je rasformirana, a partizanke koje su prošle obuku ulaze u sastav jednog od četiri bataljuna Druge brigade, plus u prateću četu iste brigade. Svaki bataljun brojio je tri čete. Najviše partizanki (njih po dvadeset) ulazi u čete bataljuna **Mičo Radaković** i bataljuna **Ognjen Prica**, zatim u bataljun **Stojan Matić** (18), Udarni bataljun (15) i jedna u prateću četu brigade. Jedna se borkinja razboljela po završetku obuke i kasnije je uključena u sanitet 35. divizije.

Druga lička brigada osnovana je kod Bunića 19.

kolovoza 1942. a brojala je oko 1200 ljudi. Brigada je bila sastavljena od seljaka i nastupilo je teško i krvavo dokazivanje partizanki u borbi. Zbog masovnog odaziva ženske omladine u jedinice NOV-a, a po uzoru na prvu četvu, u Lici su od 10. rujna do 15. listopada iste godine formirane još četiri čete. Pokroviteljstvo i organizaciju četa preuzela su skojevska rukovodstva na terenu i štabovi ličkih partizanskih odreda.

Prva akcija

Navečer 17. listopada 1942. uslijedila je prva akcija: napad na Poloj koji je upravo palila i pljačkala talijanska vojska. Akcija je bila vrlo uspješna, a neprijatelj je uz znatne žrtve pobjegao iz mjesta. Razbijen je talijanski konjički puk i 81. bataljon. Prvo borbeno krštenje prošlo je neočekivano dobro. Partizanke su pohvaljene pred strojem, a revolucionarni tisak je pun hvale. *Žena u borbi* piše: "Sa sumnjom se gledalo na borbenu vještinu drugarica, međutim, sve te sumnje su se danas rasplinule kao laka ljetna jutarnja magla. Pohvale i oduševljenje se očituju i na stranicama *Primorke, Borbe, Vjesnika...*"

Druga akcija uslijedila je brzo. Noći s 23. na 24. listopada, 2. lička brigada ponovno je u suradnji s Četvrtom kordunaškom brigadom razbila ustaško-domobransku posadu u Tušiloviću, kada je poginulo 55, a zarobljeno 427 neprijateljskih vojnika. U toj akciji ranjena je borkinja **Mara Zorić**. Akcije se nižu brzim tempom i treća na redu je Rakovica 29./30. listopada. Tu pada prva žrtva čete. Život gubi **Zorka Gajić**, a tri drugarice su ranjene.

U prvim borbama partizanke su pokazale emancipatorski potencijal svake žene, svakog motiviranog čovjeka. Potvrdile su da čovjeku treba povjeriti i dati odgovornost, no početak je bio vrlo krvav, a gubitci veliki. U prva tri mjeseca poginulo je sedam, a ranjena 21 drugarica. Od njih, **Danica Mirić** ranjena je tri puta, a **Milica Čortan** dvaput. Danica i Milica premještene su u sanitet, a Danica je pred kraj rata raspoređena na rad u štabu. Obje su preživjele rat.

Do ljeta 1943. poginule su 3, a ranjeno je 9 partizanki, **Mica Počuča** po drugi put. 23 drugarice dobile su prekomandu u sanitet, jedinice veze i politički rad u pozadini. Do kraja ljeta 1943. još 17 partizanki borilo

se s puškom u ruci.

Do kraja rata ranjeno je 7, a poginulo je još 13 drugarica, od toga neke u sanitetu i na drugim dužnostima. Počuča je ranjena treći put, a **Dušanka Popović** i Mara Zorić po drugi put. Sve višekratno ranjene preživjele su rat. Samo je samo borkinja **Milica Vejnović** prije pogibije prethodno bila i ranjena, od 27 borkinja čete, koliko ih je ukupno tijekom rata bilo ranjeno. Do kraja rata poginule su 23 partizanke PŽPČ. Od tog broja njih 7 su smrtno stradale kao pripadnice saniteta. Kraj rata ili završni period rata na životu i s puškom u ruci dočekalo je samo osam pripadnica čete.

Kada su ušle u četu, 71 od ukupno 75 borkinja bile su stare između 16 i 23 godine. Maloljetno ih je bilo 18, tek punoljetno (18/19 godina) bilo je 25 djevojaka, a 32 su imale 20 i više godina. Početkom 1944. omladinci i omladinke od 17 do 21 godine starosti činili su do 75% sastava partizanske vojske.

Tablica partizanki po godištim rođenja:

1927.	jedna	1921.	deset
1926.	šest	1920.	pet
1925.	dvanaest	1919.	četiri
1924.	šesnaest	1918.	jedna
1923.	devet	1917.	jedna
1922.	devet	1910.	jedna

Drugi dio knjige čine biografije borkinja. U skraćenom obliku navodim par biografija partizanki koje su preživjele rat.

Sara Šijan (1921.) dočekala je kraj rata u Korpusu narodne obrane Jugoslavije (KNOJ), osnovanom 15. kolovoza 1944. kao organ OZNE (Odjeljenja za zaštitu naroda) za borbu protiv pete kolone, diverzanata i zaostalih neprijateljskih vojnih jedinica.

Milka Pokrajac (1924.) ranjena je prvi put na prijevoju Ljubovo u Lici, u siječnju 1943. godine. S ranjenicima je prešla kalvariju na Neretvi. Kad je prizdravila, uključila se u 7. banijsku diviziju i tu je ponovno ranjena. Po izlasku iz bolnice na Petrovoj gori priključuje se 35. diviziji i s njom sudjeluje u oslobađanju Like, Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre, gdje dočekuje kraj rata.

Milica Počuča (1926.) rođena kraj Gospića, gubi oca u pogromu 3. kolovoza 1941., kad joj ustaše u kući pred njenim očima ubijaju oca. Cijela obitelj završava u sabirnom logoru u Čitluku. Tu se nagledala grozota, a velik dio obitelji joj je pobijen. Ona je borkinja prije stupanja u PŽČ, od travnja 1942. bori se u jurišnom vodu bataljuna *Periša Vuksan*. Ranjena je 30. listopada 1942. na Čatrnji kod Plitvica. Ponovno je ranjena 29. travnja 1943. prilikom prvog partizanskog napada na Gospić. Gospić je bio jedino mjesto u Lici u koje partizani sve do kraja rata nikad nisu ušli. Treći put je ranjena prilikom desanta na Drvar 25. svibnja 1944. S grupom ranjenika prebačena je u južnu Italiju gdje je preboljela pjevavi tifus i dočekala kraj rata.

Dragica Ninković (1920.) jedno vrijeme nosila je puškomitraljez, a žena s puškomitraljezom bila je rijetkost. Ranjena u četvrtoj neprijateljskoj ofenzivi (siječanj/veljača 1943.) pa s ranjenicima otpremljena u Bosnu. Na putu za centralnu bolnicu preboljela je tifus. Vraća se u jedinicu i ratuje u Dalmaciji, Lici, a zatim i Bosni. Sudjeluje u borbama za Drvar protiv elitnih njemačkih padobranaca. Krajem ljeta 1944. prebacuje se u Srbiju kada je premještena za komesara sanitetske čete. Na toj dužnosti je ostala do kraja rata na čijem samom kraju doživljava tešku tragediju. U zadnjem prodoru ustaša u njeno rodno selo Trnavac u ožujku 1945. poginulo je 14 članova njene šire obitelji. Od osmero braće i sestara koje je imala ostali su živi jedan brat i jedna sestra.

Smilja Miljuš (1925.) kao borkinja prošla je cijeli ratni put svoje jedinice: Kordun, Baniju, Liku, Bosnu, sjevernu Dalmaciju, Srbiju, bitku za Valjevo i Beograd. Sudionica je četvrte ofenzive (u prvoj fazi siječanj/veljača '43., napad neprijatelja na Liku, Kordun, Baniju i zapadnu Bosnu i u drugoj fazi, ožujak, bitka na Neretvi), šeste ofenzive (njemačko spuštanje na Jadran nakon kapitulacije Italije rujna '43.) i sedme ofenzive (desant na Drvar, svibanj 1944.). U prosincu 1944. završila je niži sanitetski kurs nakon kojeg je upućena u kiruršku ekipu, gdje je ostala do oslobođenja zemlje.

Sava Miljanović (1910.) – Rat je Savu zatekao u Širokoj Kuli, rodnom mjestu nedaleko od Gospića. Stupa u partizane odmah po ustanku u kolovoza 1941., gdje je od početka ratovala s puškom u ruci. Jedno vrijeme bila je puškomitraljezac. Prošla je sva ratišta sa Šetom

ličkom divizijom i rat završila u Zagrebu.

Milka Grković (1924.) od prosinca 1941. bila je borac s puškom u ruci, prvo na položajima oko Udbine. Teško je ranjena 25. prosinca 1942. prilikom napada na Lovinac. Kao teška ranjenica s Centralnom bolnicom prelazi ofenzivu na Neretvi pa na Sutjesci. Nakon proboja iz okruženja u bitci na Sutjesci pripojila se 10. hercegovačkoj brigadi. Sudjelovala je u borbama za oslobođenje Hercegovine. Premještena na dužnost referentice Saniteta artiljerijske brigade 29. divizije s kojom je završila rat nakon borbi u Sloveniji i za oslobođenje Trsta.

Desanka Stojić (1925.), autorica knjige. Jedna od dvije borkinje koje su završile četiri razreda osnovne i krenule u gimnaziju. Pohađala je gimnaziju u Zagrebu, zatim u Korenici gdje ju je rat zatekao. U kolovozu '42., prije stupanja u PŽPČ, doživjela je vatreno krštenje sudjelujući u drugom neuspješnom partizanskom napadu na Udbinu. Odmah po uključivanju PŽPČ u brigadu i njenom uključivanju u bataljun *Ognjen Prica* postavljena je za političkog delegata voda i rukovoditeljicu kulturno-prosvjetnog rada u bataljonu. U bataljonu je ostala do prosinca 1944., kada je premještena na dužnost komesara Saniteta 2. brigade 6. proleterske divizije koje je brigada bila sastavni dio. Tokom rata ranjena je tri puta. Čitava njena uža obitelj, osim jedne sestre od osmero sestara i braće, nastradala je u ratu, uglavnom kao aktivni sudionici.

***

U lutanjima smo zalutali u jednu od onih ulica, u njih svaki put zalutaš i samo se nađeš usred toga svega, živa crvenasta slika neke kurve napadne te iz izlogića s jako čistim staklom i to je uznemirujućije nego kad se one nuđaju na cesti jer su u izlogu, ko šta roba na prodaju inače je, a tjeskoba je dodatno pojačana time šta je ovo zemlja di su i regularni, fini građani isto stalno u izlozima, s tim da oni ne nuđaju upotrebu svog tijela na krevetu zgodno smještenom u samom izlogu koji se od ostatka građanstva u za to primjerenom trenutku odvoji (teškom, crvenom) zavjesom, već nude sliku ugodnog, ispravnog - i ponešto hladno frigidnog jer te primaće sobe po kojima su izvaljeni na svojim kaučima moraju bit čiste i uredne, kao šta i čarape na njihovim nogama podastrijete svima na uvid dok dignutih nogu gledaju TV moraju bit po mjeri i bez rupa i nekako znaš da ne smrde iako strahuješ da ipak jesu ali ti to kroz njihov prozor ipak ne možeš osjetit - i građanskog života kojem, kao u neku ruku ni kurvama, nemaš pristupa - prvima jer nemaš novaca ni stana i dolaziš s balkana kojem ćeš se vratit i na kojem ćeš i ostat i koji te dovoljno obilježio da nikad ne uspiješ, a ako si tankočutna poput mene istinski i ne poželiš takav život (upravo zato šta ga neprestano poželjavaš), a drugima jer nemaš novaca za platit ih i jer kad bi

imao, to šta one nude ti zbog svog stanja ne bi mogao ni kupit, kao da mi neko prodaje dodir u šestoj dimenziji koju ne mogu pojmit i u kojoj stoga ništa ne mogu ni osjetit, zanemarimo li potpuno to da dodir možda nije moguće prodati nego samo dati, zbog čega pri takvoj transakciji dolazi do škrguta u sistemu.

Uopće ne znam šta bi s ovom zemljom, tu su osnovne postavke seoskog zirkanja, tinejderskog voajerizma kroz nišan puške koju je tata posudio od nekog susjeda i dokoličarskog ili čeznutljivog gledanja onoga vani i iščekivanja života da dođe k tebi potpuno izokrenu-te. Tu se svi u prozorima daju na van, šta bi meni, staroj voajerki koja sam na prozorima uvijek samo uzdisala a po ulicama tražila domove koji su topliji i radosniji od mog u teoriji trebalo pasat, ali nije gušt gledat nekom u sobu, jednu za drugom, ulicu za ulicom, gdje uz to nikad ne znaš kad će na tebe umjesto obiteljske sjedjeljke u primaćoj sobi naskočit polugola djevojka koja *povlači zavjesu*.

Gušt je u nju čirit i osjećat se kao da ti se posrećilo jer je neko u prizemlju zaboravio navući zavjese, a pada noć.

***

kako stvar stoji s tim rodnom:

nakon šta sam se pomirila s tim da postoji i da me konstitutivno određuje (jel moguće da me nešto nekonstitutivno određuje?) i krenila se uživljavat i saživljavat s rodnom koji sam dobila

(šta je povećalo količinu mladića-pretendenata na mjesto ljubavnika pa je bilo lakše podnosivo, iako me ponekad neko drugo s velikim d gledalo malo podozrivo)

napravila sam podužu pauzu vezanu uz rodna propitkivanja, da ne bi slučajno došlo do autoimune bolesti.

no nedavno mi je nadošla misao da je to kao s rasponom glasa - istina, možeš na njemu raditi, ali ako želiš pjevat u klapi, a onda ćeš bome ako si bariton prihvatiti to da si bariton, nećeš se inatiti kako bi ti htio biti prvi tenor i bariton istovremeno ili kako podjela glasova uopće ne bi trebala postojati. jerbo onda ne bi bila moguća harmonija. naravno, ova misao je nekorektna i drska i ovim disklejmerom je se odričem i kažem kako sam je iznijela samo zato šta jako volim smišljati raznorazne poredbe i usporedbe. nasreću, ima onih s velikim rasponom glasa, koji (u teškoći) raskoračuju preko roda i prigranjuju onoliko ljestvica koliko svojim muškobanjasto ženstvenim rukama mogu, šta je za mene najljepše i najsretnije rješenje, iako je ujedno i razlog zbog kojeg ne bi imala dijete jer ga nemam hrabrosti unesrećiti i socijalno osuditi, a ne bi se mogla prestat podozrivo gledati ako ga odgojim ikako drukčije.

dijete izlaskom iz nje(ga) dolazi na svijet, pa ženin trbuh nije svijet. kako je ženski trbuh sinegdoha žene, tako žena nije svijet, kojeg sačinjavaju samo muškarci i bespolna djeca. vi koji kažete da je sve ovo samo u jeziku molim prisjetite se pitanja, trebam li to više ponavljati, što je to izvan jezika?

***

kad žena ili roman simić napišu knjigu pa se onda žena uda odnosno roman simić oženi i doda svome još jedno prezime, onda mi u knjižnici u bazi podataka književnika i ca imamo lidiju bajuk i lidiju bajuk prezime2 pa onda ako želimo da naš novi sajt nađe sve knjige istog autora ili ce, on ne može naći sve lidijine knjige jer je ona malo bila jedna lidija pa je sad malo druga odnosno roman simić isto. tako da možemo reći da žena (i roman simić) udajom doista i stvarno, ma šta ona na osobnoj razini osjećala o toj transformaciji (sebe kroz) svog imena, postaje druga osoba. bar za našu bazu pisaca.

ali možda ja mogu obje lidije nazvati jednako. možda postoji i računalna skripta koja dvije lidije može sliti u jednu. samo sama lidija (ili roman simić bodrožić) ne može sebe sliti u jedno. ili može? lidija?

a kad nadežda čačinović napiše knjigu, pa je onda napiše nadežda čačinović puhovski, pa onda opet nadežda čačinović, je li stvar za mene lakša? nije. a za nadeždu? nadežda?

***

lijepo je, iako pomalo patrijarhalno, kad teže bolesni muškarac muž preporuči svoju ženu drugom muškarcu da se brine za nju i pazi je kad on umre, umjesto da je ljubomoran šta među ovima postoji neka iskra i šta će se vjerojatno, a jer je riječ o filmu, nakon njegove smrti, ili vjerojatnije neposredno pred nju, spetljati. pomalo patrijarhalno, ali lijepo. ja ne osjećam da me ikad tata tako pazio pa mi ne treba načelno ni da me muž jer sam navikla, ali isto bi bilo lijepo. patrijarhalno, ali lijepo.

iz: *pograničja nekorektnosti*

***

majka je gurala svoje odojče u kolicima, a djevojčica šetala svoju lutku u kolicima. kolica djevojčica su uvijek roza, dok kolica velikih djevojaka poprimaju boju novorođenčeta. kolica djevojčica moraju uvijek biti roza jer kolica malih djevojaka poprimaju njihovu boju. jesu li onda sve djevojčice roze? možda sve one koje šetaju svoju lutku u kolicima? jesu li samo one koje guraju svoju lutku u kolicima, djevojčice?

Iz: *poèmes en rose, generalni odgoj općenitog djeteta.*

***

kad vidim naizgled usamljenu mladu trudnicu ili samo trudnicu podobnu da to upišem u nju, najčešće duge kose u širokoj, laganoj haljini i s teškom torbom, budem malo tužna zbog svoje mame koja jednom kad je zatrudnila, ali dok me još nije upoznala, mora da je bila jako usamljena. konačno si udvojen i imaš priliku konačno ne bit usamljen jer je neko, neko stvarniji od sićušnih ostataka blizanca kojeg si proždri još u maternici, u tebi, ali to ne donosi očekivanu utjehu, jer moraš nositi na sebi breme dviju duša, a nemoš to nekako iskomunicirati, nosiš u sebi breme ljubavi za nekoga ko ti to još nikako ne može uzvratiti.

Iz: *bremenita snatrenja*

***

razmišljam o tome da počnem moliti boga da dođe ex machina. al mislim da se pritom nameće - zanemarila sam problematiku vjerovanja u njegovu vjerodostojnost, za koju se meni, unatoč čudima i nadnaravnostima, nužnost usložnjavanja verifikativnih instanci nameće kao jedino, a nepotpuno, rješenje - problem poslušnosti takvom bogu.

čak ni religiozni ljudi ne bi, da ga vide i nekako se uvjere da je to on, naposljetku baš šljivilo boga. išli bi ga gledati i pitati ga svakakve stvari voli li me koji faks da upišem očul se udat dal da odem dal da se upustim jel me vara šta je isplativije koja je moja svrha, šta da radim. upitno je bil ga poslušali, ali mislim da ga svakako ne bi poslušali ako se njegov naputak tiče problematike u koju subjekti ne žele uplitanja. kao i kod poslušnosti na ljudskoj razini, podvrgnut ćemo se samo volji onoga čija se volja podudara s našom ili od strane koga nam prijetu ostvarive sankcije. tako bi taj bog, bar u tom ex machina nastupu, morao bit strog i osvetoljubiv, pomalo sadističan, a pravo rješenje bi bilo da se njegova moć ne provodi kroz naredbe nego kroz otjelotvorene performative nalik na čarobnjačke pretvorbe.

***

da se bog obrati nekom svećeniku i naloži mu da nek ne zvoni više (možda jer mu više ne treba ili mu je dosadilo već jer mu nikad i nije trebalo ili je stavio zvona u historijski kontekst i uvidio besmislenost zvonjave u modernim i urbanim sredinama), njemu bi sigurno, možemo se kladiti, bilo neugodno obznaniti javnosti i još više braći kolegama iz struke, promjenu pristupa slavljenju boga i njen izvor, jer mu niko ne bi vjerovao, jer niko zapravo ne vjeruje u boga i jer tradicija i konvencija nadvisuju fenomene, premda su na vjerovanju u istovjetne fenomene, u čiju istinitost niko zapravo ne vjeruje, i izgrađene.

Andro Lasica Hodges KULTURA KAO NOVI RASIZAM

Kultura je riječ koja se često koristi. Nacionalisti govore o, na primjer, hrvatskoj, engleskoj ili srpskoj kulturi. I drugi krugovi često koriste tu riječ, na primjer književnici kao **Dubravka Ugrešić** koja govori o “kulturi laži”. U najširem smislu, pojam kulture označava nekakav uzorak ili kontinuitet između ljudi. Međutim, često se odnosi također na nešto što opisuje nekakvu grupu, ili na nešto što nekakva grupa posjeduje. U oba ponuđena smisla kultura je dakle riječ o “nama”, a ne o pojedincima. Vrijedi onda proučiti povijest te riječi, da bismo razumjeli zašto je se toliko često koristi u suvremenoj Europi.

Porijeklo ima u tradiciji romantizma, koja potječe iz Europe, većinski s područja današnje Njemačke. Tradicionalno, riječ ima vezu sa životnim metaforama vezanima uz agrikulturu. Te metafore tiču se odgoja, ideje korijena, rasta, cvjetanja i tako dalje. U biologiji, kad želimo uzgajati kulturu nečega, taj je proces sasvim prirodan, eventualno je potrebno stimulirati sjemenke ili stanice da bi biljke izrasle. U biološkom svijetu to ima smisla, ali kad se ta riječ uvodi u društveni svijet, stvari postaju problematične. Koristeći metafore iz biologije da bismo opisali grupu ljudi, često utvrđujemo razlike između grupa kao nešto prirodno. Ono što je od koristi za nacionaliste

je da kroz te razlike označavaju vezivanje grupe poput "Hrvata" za neko mjesto, govoreći o korijenima, rastu, i tako dalje. To se vidi na primjeru imena političkog pokreta *Hrast*, gdje nacionalisti već kroz odabir imena drveća za svoju grupu misle da označavaju svu prirodnost i snagu te grupe. Time što ističu riječi vezane za prirodu, pretpostavljaju da su grupe poput nacije drevne, a ne ishod političkog djelovanja. Ali ni nacije, ni bilo koja vrsta "kulture", nisu prirodan način na koji se može podijeliti socijalni svijet. Također, metafore posebno vezane za šumu često se pojavljuju u tradiciji romantizma. Kultura gotovo uvijek određuje cjelinu (grupu) ljudi, koji imaju nešto zajedničko u fundamentalnom smislu. Kakva je ta cjelina? Među romantičarima, često je bila na neki način povezana s duhovnošću, koja je obuhvaćala i naglašavala tradicije svakidašnjih ljudi.

Nakon Drugog svjetskog rata, kultura je postala važnija kao pojam, jer je koncept rase imao ružnu asocijaciju na arijevska teoriju rase. Budući da smo još živjeli u svijetu koji je konstituiran od država, te u kojem je nacionalna pripadnost neophodan način na koji se utvrđuje osjećaj pripadnosti među njima, nacionalisti su se orijentirali više na pojam kulture nego rase kako bi označavali "nacionalne cjeline". U isto vrijeme, u SAD-u i Velikoj Britaniji, ljevica je počela sve više koristiti riječ "kultura" u raspravama o "multikulturalizmu". Multikulturalizam podrazumijeva da svi ljudi imaju svoju kulturu, i da ih se mora poštovati; drugim riječima, da svaka kultura ima svoja prava. Pojam je bio važan u kontekstu velikih migracija ljudi u zemlje poput SAD-a i Velike Britanije u vrijeme neoliberalne politike ("globalizacija") koja je naglašavala mobilnost nekih radnika (ali nikako svih).

Uočavajući moguće probleme s rasizmom, morao se pronaći način na koji se ljude može shvatiti te kontrolirati njihove pokrete. Multikulturalizam je postao politika koja to ostvaruje jer se činilo da je lijevo radikalno i jer je kritizirao ideju jednog ogromnog kanona "Zapadne kulture i civilizacije". Međutim, imao je i lošu stranu. Prvo, naglašava "raznolikost" među ljudima time što, po tom pristupu, svi mi imamo svoju kulturu kojoj pripadamo. Ljudi su, po toj teoriji, prisiljeni pripadati nekakvoj kulturi, kao što država prisiljava ljude da imaju nekakvu etničku etiketu. Na

zapadu, diskurs multikulturalizma postao je nov način činjenja ljudi "egzotičnima". Ne želim reći da su svi ljudi s različitim vjerama i sa svih strana svijeta "isti", ali možemo zaključiti da je ipak pojam multikulturalizma postavio prepreke na putu k međusobnom razumijevanju ljudi sa svih strana tako što nam govori da ti "živiš u drugačijem kulturnom svijetu od mene". Drugim riječima, kad bi radnici stigli u novu zemlju, kroz ovu bi politiku bili natjerani pripadati barem "jednoj kulturi" u svijetu kultura. To stvara distancu između njih i drugih ljudi koji imaju drugačije "kulture" tako što inzistira na određenim razlikama između grupa ljudi, a zapravo konsolidira i povećava te razlike, na sličan način kao što je pojam rase to prije činio. Kad je ekonomska situacija postajala gora u takvim zemljama, nije teško doskočiti ni primijetiti da, iako svi imaju pravo na svoju kulturu, jedna grupa ljudi koja je shvaćena kao dominantna grupa ima više prava na "svoju kulturu" u tom mjestu. Dapače, od sedamdesetih godina prošlog stoljeća do novog milenija, diskurs multikulturalizma zahuktavao se i time što je čuvao taj pojam kulture, otvorio je vrata nacionalistima poput **Nicka Griffina** lidera BNP-a, koji nastavlja s pričom o kulturi, uz pretpostavku da je jedna kultura, "britanska kultura", važnija od drugih. Tom su izjavom stranke kao *British National Party* (BNP) govorile o kulturi "domaćih (autohtonih) ljudi".

Vidimo kako je na Zapadu liberalna ljevica čuvala, kroz diskurs multikulturalizma, ideje kojima se sada služe desničari. U isto vrijeme, koristeći pojam kulture, razni pokreti u bivšim kolonijama i u drugim dijelovima svijeta koji su opet postali izloženi sve liberalnijim idejama, zahuktali su pokrete za oživljavanje nacionalnih kultura, teme s kojima se filozof **Slavoj Žižek** suočava u svojim radovima, koje vrijedi dalje čitati. Da zaključimo, bitno je imati kritički odnos prema ideji "kulture", pogotovo zato jer se često pojavljuje i u ljevičarskim krugovima, u raznim kontekstima, od debata o multikulturalizmu do priča o "kulturi radničke klase". Ružna povijest pojma kulture upozorava nas, jer je pojam previše inertan da radnička borba govori o procesu i dinamici prije nego o kulturi koju neki "mi" posjedujemo i zato smatram bitnim imati to na umu kad pokušavamo stvoriti novu politiku.

Razgovor vodio: John Gerassi
S francuskog prevela: Mirna Šimat

DRUGI SPOL 25 GODINA KASNIJE

Razgovor sa Simone de Beauvoir, 1976. g.

Ovo je samo dio intervjuja koji je **John Gerassi** obavio sa Simone de Beauvoir za časopis *Society*, Southampton University, siječanj-veljača 1976. John „Tito“ Gerassi (1931-2012) bio je novinar, profesor, autor knjiga kao što su *The Great Fear in Latin America*, *The Premature Antifascists* i pisac jedine autorizirane biografije **Jeana-Paula Sartrea** *Hated Conscience Of His Century Volume I*.

Gerassi: Prošlo je oko 25 godina otkad je *Drugi spol* objavljen. Mnogi, pogotovo u Americi, smatraju to početkom suvremenog feminističkog pokreta. A vi?

Beauvoir: Ne mislim tako. Trenutni feministički pokret, koji je uistinu započeo prije pet ili šest godina, nije zapravo poznao knjigu. Tada su, kako je pokret rastao, neke od predvodnica preuzele iz nje neke od svojih teorijskih temelja. No *Drugi spol* ni na koji način nije pokrenuo feministički pokret. Većina žena koje su postale veoma aktivne u pokretu su 1949., 1950. g., kad je knjiga izašla, bile premlade da bi ona na njih utjecala. Ono što me, naravno, raduje, jest to što su je kasnije otkrile. Jasno, neke od starijih žena - **Betty Friedan**, na primjer, koja mi je posvetila *Žensku mističnost* - pročitale su je i možda su na neki način bile pod njezinim utjecajem. No druge, nimalo. **Kate Millet**, na primjer, nijednom ne navodi moje riječi u svojem radu. Možda su postale feministkinje zbog razloga koje objašnjavam u *Drugom spolu*, ali su te razloge otkrile kroz vlastita životna iskustva, ne u mojoj knjizi.

Gerassi: Kazali ste kako je vaša vlastita feministička svijest proizišla iz iskustva pisanja *Drugog spola*. Na koji način, i kako vidite razvoj pokreta nakon što je knjiga objavljena, s obzirom na vašu vlastitu putanju?

Beauvoir: Pišući *Drugi spol* po prvi sam put osvjestila da i sama vodim lažan život, ili bolje rečeno, da se okorištavam muškoorijentiranim društvom ne bivajući toga svjesna. Dogodilo se to da sam dosta rano u životu prihvatila muške vrijednosti i po njima živjela. Bila sam poprilično uspješna i to je očvrstnulo moju vjeru u to da muškarac i žena mogu biti jednaki ako žena tu jednakost želi. Drugim riječima, bila sam intelektualka. Imala sam tu sreću da potječem iz dijela društva, građanske klase, koji si je mogao priuštiti ne samo da me pošalje u najbolje škole, nego i da mi dozvoli da se opušteno poigravam idejama. Zbog toga sam uspjela ući u muški svijet bez previše poteškoća. Pokazala sam da mogu raspravljati o filozofiji, umjetnosti, književnosti itd., na "muškoj razini". Sve što je bilo specifično žensko čuvala sam za sebe. Tada me moj uspjeh potaknuo da nastavim. Kad jesam, vidjela sam da mogu zarađivati za život jednako kao bilo koji muški intelektualac i da me se uzima jednako ozbiljno kao mog bilo kojeg muškog vršnjaka. Takva kakva

jesam, tada sam otkrila da mogu putovati sama ako to poželim, da mogu sjediti u kafićima i pisati i biti cijenjena kao bilo koji muški pisac, i tako dalje. Svaki je stadij jačao moj osjećaj neovisnosti i jednakosti. Zato sam vrlo lako mogla zaboraviti da tajnica nikako ne može uživati u tim istim povlasticama. Ona nije mogla sjesti u kafić i čitati knjigu a da je se ne gnjavi. Rijetko je pozivana na zabave zbog "svog uma". Nije mogla dići kredit ili posjedovati vlasništvo. Ja sam to mogla. Čak još važnije, često sam s prijezirom promatrala tip žene koja se osjećala nesposobnom, financijski ili duhovno, pokazati svoju neovisnost od muškaraca. U biti, mislila sam, uopće si to ne govoreći, "ako mogu ja, mogu i one". Istražujući za *Drugi spol* i pišući ga, došla sam do spoznaje da su moje povlastice ishod toga što sam se odrekla, barem u nekim ključnim pogledima, svoje ženskosti.

Klasno-ekonomskim rječnikom lako ćete shvatiti: postala sam klasni kolaboracionist. To jest, bila sam neki ekvivalent tome u pojmovima rodne borbe. Kroz *Drugi spol* postala sam svjesna potrebne borbe. Shvatila sam da velika većina žena jednostavno nema izbore koje sam ja imala, da se žene, u biti, definira i tretira kao drugi spol u muškoorijentiranom društvu čija bi se struktura u potpunosti urušila kad bi takvo usmjerenje zaista bilo uništeno. No kao u ekonomski i politički podčinjenih skupina bilo gdje, pobuna se razvija vrlo tegobno i sporo. Prvo, takve skupine moraju se osvijestiti o takvoj dominaciji. Zatim moraju vjerovati u vlastitu snagu da to promijene. Oni koji se okorištavaju njihovom "kolaboracijom" moraju razumjeti prirodu njihove izdaje. I konačno, oni koji imaju najviše toga za izgubiti zauzimanjem stava, to jest, žene poput mene koje su izgradile uspješne sinekure ili karijere, moraju biti spremne riskirati nesigurnost - makar je činio samo podsmijeh - da bi stekle samopoštovanje. I moraju shvatiti da će im se, među njihovim sestrama, one koje se najviše iskorištava posljednje pridružiti. Radnikova žena je primjerice najmanje slobodna priključiti se pokretu. Ona zna da se njezina supruga eksploatira više nego većinu feminističkih vođa i da on ovisi o njezinoj ulozi kućanice-majke kako bi sam preživio. U svakom slučaju, iz svih tih razloga, žene se nisu pomicale. O da, postojali su oni vrlo zgodni, vrlo mudri mali pokreti koji su se borili za političku promociju, za sudjelovanje

žena u politici, u vlasti. Nisam se mogla pronaći u takvim skupinama. Tad je došla 1968. g. i sve se promijenilo. Znam da su se neki važni događaji zbili prije toga. Za početak, knjiga Betty Friedan objavljena je prije 1968. g. U biti, američke su se žene dotad već itekako pokrenule. Više od svih drugih žena, i to iz očitih razloga, bile su svjesne proturječja između nove tehnologije i konzervativne uloge po kojoj je ženi mjesto u kuhinji. Kako tehnologija napreduje – tehnologija u smislu snage uma, a ne mišića – muško racionaliziranje da su žene slabiji spol i stoga moraju igrati sporednu ulogu više se ne može logički održati. Budući da su se tehnološke inovacije toliko proširile Amerikom, američke žene nisu mogle pobjeći od proturječja. Stoga je bilo normalno da je feministički pokret dobio najveći podstrek upravo u srcu imperijalističkog kapitalizma, iako je taj podstrek bio strogo ekonomski, to jest zahtjev za jednakom plaćom za isti rad. No unutar samog antiimperijalističkog pokreta razvila se istinska feministička svijest. Bilo u pokretu protiv rata u Vijetnamu ili kao odjek '68.-aške pobune u Francuskoj i drugim europskim zemljama, žene su počele osjećati svoju snagu. Budući da su shvatile da kapitalizam nužno vodi dominiranju nad siromašnima diljem svijeta, mase žena počele su se priključivati klasnoj borbi – čak i ako nisu prihvale termin “klasna borba”. Postale su aktivistkinje. Pridružile su se povorkama, prosvjedima, kampanjama, ilegalnim grupama, militantnoj ljevici. Borile su se, jednako kao bilo koji muškarac, za neiskorištava-lacku, neotuđujuću budućnost. No, što se dogodilo? U skupinama ili organizacijama kojima su se priključile, otkrile su da su drugi spol isto kao i u društvu koje su željele preokrenuti. Ovdje u Francuskoj, i usudujem se reći jednako tako u Americi, otkrile su da su vođe uvijek muškarci. Žene su postale tipkačice, zadužene za kuhanje kave u tim pseudorevolucionarnim grupama. U redu, ne bih smjela reći pseudo. Mnogi od muških “uglednika” pokreta bili su istinski revolucionari. No, odgojeni, obrazovani, oblikovani u muškoorijentiranom društvu, ti su revolucionari donijeli takvo usmjerenje i u sam pokret. Razumije se, takvi muškarci nisu se dobrovoljno odrekli tog usmjerenja, jednako kao što se građanska klasa neće dobrovoljno odreći svoje moći. Dakle, jednako kao što je na siromašnima da oduzmu moć bogatima, na ženama je

da oduzmu moć muškarcima. A to ne znači zauzvrat zavladatai muškarcima. To znači uspostaviti jednakost. Kao što socijalizam, istinski socijalizam, uspostavlja ekonomsku jednakost među svim ljudima, feministički pokret je naučio da mora uspostaviti jednakost među spolovima oduzimajući moć vladajućoj klasi unutar pokreta, dakle, muškarcima. Drugačije rečeno, kad su se našle unutar klasne borbe, žene su shvatile da klasna borba ne eliminira rodnu borbu. Ovdje sam sama osvijestila to što sam upravo rekla. Prije toga sam bila uvjerena da jednakost spolova jedino može biti moguća kad se uništi kapitalizam i stoga – a upravo to “stoga” je zabluda – prvo moramo dobiti klasnu borbu. Istina je da je ravnopravnost spolova nemoguća pod kapitalizmom. Ako sve žene rade jednako kao muškarci, što će se dogoditi s onim institucijama o kojima kapitalizam ovisi, kao što su crkve, brak, vojska i milijuni tvornica, trgovina itd., koje pak ovise o plaćanju po učinkovitosti, skraćenom radnom vremenu ili jeftinoj radnoj snazi? No također nije istina da socijalistička revolucija nužno uspostavlja rodnu ravnopravnost. Samo pogledajte Sovjetsku Rusiju ili Čehoslovačku, gdje (čak i ako smo voljni te zemlje nazvati “socijalističkima”, što ja nisam) vlada velika zbrka između emancipacije proletarijata i emancipacije žena. Nekako proletarijat uvijek ispadne sačinjen od muškaraca. Patrijarhalne su vrijednosti ostale netaknute tamo jednako kao i ovdje. A to – ta svijest među ženama da klasna borba ne utjelovljuje rodnu borbu – to je ono što je novo. Ipak, to većina žena u borbi danas zna. To je najveće postignuće feminističkog pokreta. Ono će izmijeniti povijest u nadolazećim godinama.

Gerassi: No ta svijest je ograničena na žene ljevice, to jest, žene koje su posvećene restrukturiranju čitavog društva.

Beauvoir: Pa naravno, kad su ostale žene konzervativne, dakle žele sačuvati ono što je bilo ili što jest. Žene na desnici ne žele revoluciju. One su majke, žene, posvećene svojim muškarcima. Ili, ako su iole agitatorski nastrojene, žele veći komad kolača. Žele više zarađivati, izabrati više žena u parlamente, vidjeti ženu kako postaje predsjednicom. One temeljno vjeruju u nejednakost, osim što žele biti na vrhu umjesto na dnu. No dobro će se uklopiti u sustav

kakav postoji ili kakav će se malčice izmijeniti kako bi udovoljio takvim zahtjevima. Kapitalizam si sigurno može priuštiti da dozvoli ženama priključivanje vojsci, priključivanje policijskim snagama. Kapitalizam je sigurno dovoljno inteligentan da propusti više žena u vladu. Pseudosocijalizam sigurno može dozvoliti ženi da postane generalni sekretar partije. To su samo reforme, kao što je socijalno osiguranje ili plaćeni godišnji odmor. Je li institucionaliziranje plaćenog godišnjeg promijenilo neravnopravnost pod kapitalizmom? Je li pravo žena na rad u tvornicama za istu plaću koju prima muškarac promijenilo mušku orijentaciju češkoga društva? No, promijeniti čitav vrijednosni sustav nekoga društva, uništiti koncept majčinstva: to je ono revolucionarno.

Feministkinja, nazivala se ona ljevičarkom ili ne, jest

ljevičarka po definiciji. Ona se bori za potpunu ravnopravnost, za pravo da bude jednako važna, značajna, kao bilo koji muškarac. Stoga je u njezinu ustanku za rodnu ravnopravnost sazdan zahtjev za klasnom ravnopravnošću. U društvu u kojem muškarac može biti majka, u kojem je, recimo, takozvana “ženska intuicija” jednako važna kao “muško znanje” – da iskoristim današnji apsurdni izričaj – gdje je biti nježan ili mekan bolje nego biti grub i tvrd, drugim riječima, u društvu u kojem su iskustva svake osobe jednakovrijedna iskustvima bilo koje druge, automatski ste uspostavili ravnopravnost, što znači ekonomsku i političku jednakost i mnogo više. Stoga rodna borba utjelovljuje klasnu borbu, no klasna borba ne utjelovljuje rodnu. Feministkinje su, dakle, izvorne ljevičarke. Štoviše, one su lijevo od onoga što danas tradicionalno nazivamo političkom ljevicom.

U nešto izmijenjenom obliku objavljeno u zborniku *Rod i levica*, 2012.
URL: <http://www.domomladine.org/assets/Uploads/RLevicaweb2standard.pdf>

Ankica Čakardić

FEMINISTIČKA KRITIKA MJERA ŠTEDNJE

Ako uzmemo u obzir postjugoslavenski kontekst, feministički odgovori krizi nedopustivo su rijetki. S jedne strane, ženske grupe fokusirane su na čitavi niz relevantnih rodni problema (iako, treba reći, ima i grupa koje diskreditiraju ozbiljnost feminizma, posebice kad je riječ o zbrci koja nastaje iz ženskoga esencijaliziranja) ali, po mom sudu, nedovoljno ulaze u historijsko-materijalističke analize koje su nužne za pojašnjenje strukturnih razloga ženske podređenosti. Moglo bi zvučati neodmjereno, ali mislim da feminizam nema vremena za zaobilaženje empirijske strogosti ili reduciranje na kulturno-identitetske teorije. Premda bez rodnoteorijskog diskursa nema cjeline feminističke teorije, artikulacija najtežih pitanja o odnosu spola i klase ne može biti iscrpljena iz teorije identiteta, i to iz nekoliko razloga. Naime, nema dostatni pojmovni instrumentarij, niti odgovarajući metodološki okvir, nedostaje joj empirijskih elemenata za analizu slučaja, kao i eksplanatorno-argumenatacijski model koji bi pojasnio strukturnu vezu kapitalizma i patrijarhata. Uz to, s interdisciplinarnošću identitetskih teorija dogodio se stanovit paradoks hiperprodukcije rodne teorije (a, kako znamo, nisu sve teorije dobre, pa tako nisu ni sve feminističke), a ono što je vjerojatno najteže pogodilo feminističku teoriju i praksu (i tu se moram složiti s nekim stavovima **Nansy Fraser**) jest “preoznačavanje” feminističkih ciljeva i principa tijekom sedamdesetih godina, odnosno tijekom drugog vala feminizma. Nastupila je određena pacifikacija feminističkoga otpora radi čega je feminizam skoro tri desetljeća ostao bez sustavnih materijalističkih analiza i historijske veze s ljevicom. U *mainstreamu* se održava isprana reakcionarna liberalistička inačica feminizma koja se veoma dobro slaže s “fleksijom” kvazi-emancipatorskim potezima neoliberalne ideologije. On je bitno utjecao na diskreditaciju progresivnog feminizma i time uzrokovao višestruku zbrku, predlagajući, pored ostaloga, da je feminizam prije svega “ženska stvar”. Upravo stoga nam se nedopustivo može učiniti kako su **Vesna Pusić** ili **Julia Gillard** feministkinje, a upravo suprotno, njihovi političko-ekonomski stavovi i programi koje potpisuju u načelu su antifeministički i najteže pogađaju opresionirane slojeve društva, dakle i žene. S druge strane, stvar nije puno bolja ni s ljevicom. U

progresivnim političko-ekonomskim analizama rijetko nalazimo feminističku perspektivu rada, mjera štednje, patrijarhata i sl. Mislim da je historijsko-materijalistička, dakle, marksistička i anarhistička reartikulacija feminističkih pitanja nužna jer jedino u tom vidu može dati ozbiljne odgovore krizi. Zanimljivo je i da najprogresivnije ljevičarske struje poput *Syrize* u svoj program nisu bitno uključile feminističke odgovore krizi (poznato nam je da u 40 točaka *Syrizinog* oficijalnog programa samo jedna artikulira feministički zahtjev, ona 21. o jednakim plaćama muškaraca i žena). U međuvremenu, područje feminističke ekonomike sve je sustavnije u kritikama ekonomskog konstruktivizma, a budući da ona predstavlja stanoviti zbir napora heterodoksne političke ekonomije, zapravo ispada da se njome može najučinkovitije strategirati emancipatorsku antikapitalističku praksu ljevice koja funkcionira prema feminističkim principima.

Ekonomska kriza i obitelj

Kada su se mjere štednje počele provoditi ne bi li stabilizirale krizu državnih dugova sub/perifernih zemalja (ponajprije onih koje EU, ECB, MMF i SB kontrolirano integiraju u euro-svjetsku ekonomiju), uslijedili su prepoznatljivi ishodi koji nadalje bitno određuju smjer kretanja ekonomske politike: nadziranje nacionalnih proračuna (usprkos činjenici da ne postoji ozbiljniji ekonomski program koji bi pažljivije razradio plan monetarnog ujedinjenja različitih nacionalnih privreda), smanjenje “tradicionalnih” radničkih prava i širenje siromaštva, privatizacija javnog sektora, rezanje troškova unutar njega, tj. racionalizacija broja zaposlenih, stopiranje industrijskog razvoja; uglavnom meta su ostaci *welfarea* i drugi troškovi socijalnog sektora. Iz lijevo-feminističkog konteksta i posve ugrubo govoreći, udar na javni sektor znači nekoliko stvari: rušenje materijalnih prava koja su žene stekle izlaskom na tržište rada, krizu društvene reprodukcije, reprodukciju klase, financijsko opterećenje kućanstava, promjenu intimne razine odnosa između (bračnih) partnera i osnaživanje patrijarhalnosti. Svih šest razina utječe na promjenu postojećeg tradicionalnog okvira obitelji, a uloga žena pomalo se vraća na onu u predindustrijskoj fazi kapitalizma. To je problem, rekla

bih, i esencijalne i egzistencijalne naravi. Kada su žene postale dijelom tržišta rada, taj je pomak automatski transformirao suštinu “ženskog” života, dotadašnju strukturiranost svakodnevlja obitelji i ulogu žena u društvenoj reprodukciji. Budući da su žene mahom zaposlene u javnom sektoru, deindustrijalizacija, deregulacija, privatizacija i rezovi direktno se tiču njihovih moderno-stečenih modusa života u kojima su izborile konkretna materijalna prava. Egzistencijalno govoreći, kriza je uvjetovala snažan udar na život žena radi ponovnog reduciranja ženskog rada na neprogresivni koji obavljaju u domaćinstvu/obitelji, što je samohrane, nezaposlene majke bespredmetno dovelo u najtežu poziciju. S jedne strane, “feminizacija rada” u javnim i uslužnim djelatnostima govori o spolnoj podjeli rada, ali s druge strane taj analitički fokus nije potpun ako paralelno ne uzima u obzir klasnu predisponiranost rada. Žene (još uvijek u najvećem broju) obavljaju neplaćeni dio rada u kućanskoj sferi bez kojega akumulacija viška vrijednosti nije moguća. Funkcija kućanstva nije samo potrošnja, već i proizvodnja. Klasičnim jezikom govoreći, žene su dvostruko opresionirane – kao radnice i prema spolnoj osnovi, tu se zapravo reproducira klasa u tijelu radne snage žene. Kada je riječ o radu, mjere štednje su klasno-spolna politika koja najjače pogađa žensku radnu snagu.

S obzirom da su tradicionalno žene vodile brigu o “mikrogospodarstvu”, tj. troškovima kućanstva i o obitelji, načini suočavanja s teretom krize koji trpe domaćinstva, u cijelosti mijenjaju mikrofunkcionalnost obitelji, a unutar nje i restrukturaciju uloga muškaraca i žena. Snalaženje u “krpanju dugova” pretpostavlja dodatna neformalna zaposlenja i zaduženja (koja su često i ilegalna pa država naplaćuje velike kazne ako ih otkrije; primjerice žene iz tekstilne industrije koje nakon otkaza rade u svojim kućama, frizerke, mehaničari i sl.), rijeđi boravak muškarca u sferi doma koji radi “na crno”, sve češće ostajanje žene u okruženju doma, još veću snalažljivost u organiziranju ekonomije kućanstva bez dostatnih materijalnih sredstava. Na koncu, i fizički i psihosocijalni razlozi (od umora, stresa, sve lošije prehrane) utječu na slobodno vrijeme i seksualnost među partnerima, kao i porast muškog nasilja prema ženama. Neoliberalna ideologija

nije samo paradigma koja se tiče odnosa države i tržišta, ona osigurava i poziciju individualizma koji u strateškom smislu označava i parcijalizaciju otpora, ruši koncepte zajedništva i zajedničkih dobara, taktizira s individualističkim kompetitivizmom koji je pak sjajno opremio uvjete za krizu sindikalizma. Sindikalizam je tradicionalno muški (uz neke izuzetke poput samoupravnog sistema, ali i on je morao aktivirati ženske kvote), tako da je i muška radnička solidarnost u krizi. S obzirom da liberalizam računa s obitelji i njezinim pojedinačnim članovima kao na temeljne društvene jedinice (i prema toj logici obitelji snose teret krize), u konačnici se zbivaju tri ne posve istovjetna slučaja: a) kriza zapravo funkcionira kao moment reprodukcije konzerviranja muško-ženskih uloga unutar obitelji i snažne reafirmacije patrijarhalnosti (kao što sam već i istakla, uz porast muškog nasilja unutar obitelji, o čemu primjerice izvještavaju grčke aktivistkinje), b) budući da je treću fazu kapitalizma (kako to u historijskoj analizi faza odnosa kapitalizma i obitelji predlaže **Ben Fine**) obilježio porast broja razvoda, samohranih roditelja i jednočlanih domaćinstava, nezaposleni muškarci veoma teško uspostavljaju veze s praksama društvene odgovornosti i c) s obzirom na financijalizaciju tržišta i zaobilazanje klasične proizvodnje u tržišnom sistemu, sve veći broj žena emigrira obavljajući njegovateljske poslove (starijih i bolesnih), što nezaposlene muškarce stavlja u ponešto novu poziciju u kojoj ovise o radu svojih supruge/partnerica. S krizom i nezaposlenošću pratimo i porast čitavoga niza psihosomatskih bolesti, neuhranjenosti djece i odraslih, kraćeg životnog vijeka širomašnjih i rasta stope samoubojstava u prvom redu kod muškaraca.

Ženski rad i komodifikacija javnih dobara

Već prepoznatljivi napad na javni sektor i socijalne servise možemo pratiti od 70-ih naovamo, uz ranu neoliberalnu ideologiju i svjetsku ekonomsku stagnaciju. Posljedično su otada njega djece i odraslih sve manje socijalizirane, a žene ponovno samorazumljivo postaju zadužene za obavljanje *careworka*. Dakako, to postaje velikim opterećenjem za žene koje su pritomu i zaposlene. Konkretno, to znači da se ili traže privatne usluge njege/čuvanja ili netko od

roditelja radi pola radnoga vremena, najčešće majke. Ova situacija je možda najočitija u Velikoj Britaniji gdje su obitelji spremne u prosjeku potrošiti trećinu svojih neto prihoda na skrb o djeci. Slična je stvar posrijedi i kada imamo u vidu mirovinske reforme – budući da žene najčešće imaju prekide u radnom vijeku, uz skraćeno radno vrijeme i plaće niže od plaća muških radnika, ciklus ženske eksploatacije sve je očitiji u aktiviranju neoliberalnih reformi. Da skratim, kad se “brižni rad” tretira kao posao koji se tiče beneficija ili ekstra-troška (jer je on “prirodno” ili “tradicionalno” ženski i neproduktivan), znači da se on ne razmatra kao nužan dio društvene reprodukcije (o čemu su krajem šezdesetih marksističke feministkinje povele kritičku raspravu u “debati o kućanskom radu”). Pored tog problema, rezovi u javnom zdravstvu imaju i izrazito biopolitičke potencijale pa utječu i na ženska reproduktivna prava, potrebu za seksom (imajući u vidu razliku seksa kao biološke reprodukcije i seksa “iz užitka”) i fizičku organizaciju života radnika u slobodno vrijeme bez čega dril i navika rada nije moguća (reprodukcija radne snage). Dakle, sve su to razlozi koji ukazuju na činjenicu da je otpor protiv mjera štednje u kontekstu ortodoksnog poimanju rada i kapitalizma centralno pitanje feminističke političke ekonomije i feminističke ekonomike. Uz to, i čini mi se nimalo manje važno, mjere štednje ne tiču se samo rezova i financijskog povlačenja države, radi se i o tomu da je pružanje financijske pomoći komodificirano, uvedeni su troškovi subvencija, kao i konkurencija unutar sektora socijalnih usluga koje su okrenute primarno prema tržišnoj logici. Individualizacija kolektivne potrošnje znači napad na one o kojima ovisi klasni nerazmjer plaća, na siromašne, etičke manjine, umirovljenike, osobe s invaliditetom, žene.

Kad je riječ o komodifikaciji javnih dobara, reforme u znanosti i visokom obrazovanju očit su primjer desocijalizacije koji se uvodi kao nepripremljena komercijalizacija školstva temeljena na mehaničkom povezivanju znanosti i visokog obrazovanja s gospodarstvom. Na taj se način ruši koncept obrazovanja kao javnoga dobra, a socijalno-materijalni status postaje preduvjetom za pristup visokom obrazovanju. Time se priprema financijska penalizacija studenata i sve je manjem broju omogućeno pravo na

besplatno obrazovanje. Budući da je kriza uvjetovala osnaživanje patrijarhalnosti, s jedne strane se od studentica manje očekuje uspješnost studiranja ili upisivanje fakulteta, a s druge se – posve suprotno – osnažuje koncept “uspješne žene” koja se samostalno poduzetničkim duhom bori za svoju poziciju. Taj fetišizam individualizma jedan je od razloga koji još jače utječe na produbljenje nerefleksije studentica o vlastitoj eksploataciji i opresioniranosti. Kad je riječ o obrazovanju i neoliberalnim mjerama koje su odgovorne za napad na javno školstvo, tada je pojava “slabe proizvodnje” (*lean production*) neobično važna. Ta je praksa rada vrlo specifično vezana za sektor obrazovanja u kojem dominiraju žene. Ono što ovu proizvodnju razlikuje od drugih oblika je tzv. stresni pristup menadžmentu (*management by stress approach*) gdje se planirano izazivaju stresne situacije na radnom mjestu ne bi li se prosvjetni radnici iscrpili i ne bi li se opravdano izlučio rad koji nije efikasan, točan, koji je slabo produktivan i gubi vrijeme. Upravo su stoga nužne izmjene radnih ugovora u obrazovnom sektoru i osiguravanje rada na određeno vrijeme, tj. “fleksigurni” rad. Poznato je da su se fleksibilni oblici ugovora o radu počeli primjenjivati pralalelno s ideologijom sredine 70-ih godina 20. st. i da su ga mahom afirmirale žene koje tada masovno izlaze na tržište rada. Razlog je vrlo jednostavne prirode, žene su trebale *part-time* poslove ne bi li paralelno uspjele obavljati i nenadnički kućansko-njegovateljski rad.

Žene čine 70 % nepismenih u svijetu s tendencijom rasta, taj podatak postaje veoma važnim ako obrazovanje postane luksuz (a tendencija je komercijalizacije obrazovanja upravo takva). Naravno da mjere štednje loše utječu na poziciju studentske populacije uopće, ali one ne pogađaju studentice i studente na jednaki način. S obzirom na trend repatrijarhalizacije, za očekivati je da će se žene sve manje obrazovati i, kolikogod to preuzetno zvučalo, vratiti se historijskom položaju izvan tržišta rada. Koncepti cjeloživotnog obrazovanja kojemu su žene u većem postotku sklonije nego muškarci materijalno opterećuju žene koje se kreditno zadužuju ne bi li sebi u kasnijoj dobi (u pravilu kada se rasterete brige o djeci) osigurale dodatno obrazovanje. Efekt “staklenog stropa” dosta govori o poziciji u kojoj se nalaze

studentice i one koje su diplomirale. Premda žene u većem postotku završavaju fakultete, one rjeđe od muškaraca nastavljaju karijeru, najčešće radi zasnivanja obitelji. S obzirom da je njega djece i odraslih sve manje socijalizirana (ili to nije uopće), studentice sve rjeđe nastavljaju poslijediplomsko obrazovanje, ulažu u karijeru i sl. No opet, to što je, primjerice, jako mali broj žena u tehnomenadžerskom sektoru i što bi kvote tobože riješile postojeće probleme spolne diferencijacije rada, ne govori puno o strukturnim uzrocima postojećih spolnih razlika u zanimanjima. Drugim riječima, što će ženama kvote u najplaćenijim sektorima ili vodećim funkcijama u politici ako je pristup obrazovanju ograničen; dakle, ovdje se ne radi tek o izoliranoj identitetskoj politici, pitanje spola je strukturne naravi. Kvote u postojećem obliku bez prakse koja inzistira na sistemsku promjenu nemaju smisla. Ovdje se radi o pitanju distribucije, a ne rekognicije.

Odnos klase i spola pratimo na liniji nekolicine historijsko-materijalnih elemenata koji su uvjetovali ulazak žena na tržište rada: demografske promjene, uloga nuklearne obitelji i njezine promjene u trima fazama kapitalizma, historijski faktori masovne potrošnje koji slijede iz ekspanzije tvorničke proizvodnje. Budući da feministički pokret nastaje uporedo s industrijskom revolucijom i ulaskom žena na tržište rada, dakle, žene su postale dio formalne radne snage, treba pratiti kako je taj vid "oslobođenja" žena od privatne sfere uzrokovao i drugu "slobodu", onu od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Paradoksalno, s borbom koja je trebala prouzrokovati ekonomsku emancipaciju žena, istovremeno počinje novi val formalizacije opresioniranosti žena. Budući da svjedočimo promijenjenim oblicima tržišta rada i strukturama obitelji, paralelno uviđamo da su se modeli žene kućanice i supruga hranitelja promijenili. No, bez obzira na taj tip promjene, tradicionalni oblici brige, kao i deficit brige, njege i skrbi nisu se promijenili. Razlog zašto je njegovateljski rad povezan s opresijom nad ženama vidi se i u činjenici da je sama sklonost prema brizi uvjetovana opresioniranim uvjetima koji počivaju na koncepcijama ekonomije dara. Podvucimo prije zaključka, specifičnost problema ženskoga rada najvidljivija je u odnosu produktiv-

noga i neproductivnoga rada. Neproductivni (neplaćeni) ženski rad iznimno je važan za tržišnu ekonomiju, da bi se kapitalizam reproducirao, nije dovoljno samo osigurati eksploatirajući nadnički rad, nužan je i besplatni rad u kućanskoj sferi koji reproducira radnu snagu. Kad je riječ o ženskom produktivnom radu, tri su se razloga iskorištavanja ženske radne snage pokazala kao temeljna: jeftinija je, žene imaju manja očekivanja od ishoda u radnom procesu i ženski sindikalizam je u još težoj poziciji od muškog. Za analizu problema ženskoga rada moramo uzeti u obzir činjenicu da na tržištu rada postoje mehanizmi društvenog isključivanja koji se ne aktiviraju na isti način kako to čine izvan njega i da postoji tvrdokorna tradicija zanemarivanja empirijskih podataka o nejednakom položaju muške i ženske radne snage. Uz to, strukturni uzroci podjele na ženska i muška zanimanja i sektore (*occupational segregation*), feminizacija siromaštva, privatizacija neplaćenog rada, troškovi alokacije slobodnog vremena, egzogeni faktori koji utječu na elemente strukturne diferencijacije radne snage i transformacijski modusi kapitalističkog sistema proizvodnje bitni su u analizi nejednoličnih uzroka dvostruke subordinacije ženske radne snage. Odnos rada i kapitala koji se kreće prema neoliberalnoj paradigmi svjetske ekonomske politike utječe na dva paralelna procesa. U razvijenim se zemljama ekonomska restrukturacija odvija alokacijom resursa što posebno pogađa mušku radnu snagu (prebacivanje industrijske proizvodnje u zemlje jeftine radne snage) gdje su uvjeti rada u fizičkom smislu loši, uz pravno-društveni odnos prema strancima i migrant-skim radnicima i ekspanzijom uslužnoga sektora u kojem mahom rade žene, dok je u zemljama periferije na snazi proces smanjenja ograničenja radnoga zakonodavstva i prekarizacija, što najviše pogađa žensku radnu snagu u vidu *part-timea* i neizbjježnosti fleksibilizacije rada. Kada je riječ o ženskoj radnoj snazi i diskriminaciji, u vidu imamo četiri razine: stupanj kontrole pri zapošljavanju (monopol na zapošljavanje), statističku diskriminaciju (predulazna, gdje se podjela rada odvija prema spolnoj razlici i postulazna, tj. unutarsektorska), diskriminacija na temelju osobnih pretpostavki (bračni status, roditeljstvo, obiteljske relacije, obrazovanje) i eksploatacija rada (koja se kod žena ogleda i u tzv.

“namjernoj” razlici u plaći i to dvostruko: različita plaća za istu efikasnost i različita plaća za različitu efikasnost). Za analizu problema ženske radne snage je veoma korisna dvosistemska teorija (*dual sistem theory*) koja kritizira ideju “neutralnog” tržišta istovremeno kroz spolnu i klasnu poziciju, kako je to svojedobno razradila **Heidi Hartmann**.

Tek uz navedene procese, programe strukturne prilagodbe i varijante fleksibilizacije rada možemo jasnije razumjeti trenutnu poziciju ženske radne snage. Najgrublje i najsazetije govoreći, žene rade poslove koji su slabije plaćeni (uslužni servis, javne i administrativne službe, njega i obrazovanje) i koji su izgubili na simboličkom kapitalu, kao primjerice obrazovanje ili opća medicinska praksa. Proces feminizacije rada indikator je slabije plaćenih poslova i lošijih uvjeta rada. Neki od podataka UN-a: žene obavljaju 67% svjetskoga rada (dakle, žene su proletarijat), zarađuju 10% svjetskog dohotka, vlasnice

su 1% svjetskog imetka, širom svijeta zarađuju 20-50% manje za jednak rad nego muškarci, od 1,3 milijarde ljudi koji žive u potpunom siromaštvu 70% su žene, one obavljaju između 10 i 20% direktorskih i upravnih poslova, zauzimaju 10% mjesta u parlamentima i 5% predsjednica država su žene. Ove podatke valja analizirati uz strukturne elemente koje sam maločas spomenula jer sami ne zadovoljavaju eksplanatornu razinu slučaja. Bilo bi posve suludo reći da bi ekonomija ili politika bile “bolje” ako bi njima naprosto rukovodile žene. Tom tipu esencijalizacije sklone su liberalne feminističke frakcije kojima nije u fokusu promjena kapitalističkih odnosa u proizvodnji i distribuciji kapitala. Dakle, stvar nije samo spolne prirode, već i klasne. Temeljna dilema koja ostaje jest: treba li ići na promjenu položaja žena da bi se bolje snašle u postojećim ekonomskim uvjetima ili promjena ekonomije i diskursa o njoj ne bi li funkcionirali prema feminističkim principima?

Dora Levačić

OTKUD RODNE RAZLIKE U PLAĆAMA?

Kada se govori o pokazateljima ekonomske nejednakosti žena i muškaraca, rodni jaz u plaćama (eng. *gender wage gap*) vjerojatno je najrašireniji pojam na koji je moguće naići. Zaslugom liberalnog feminizma, postojano najprijemčivije varijante feminizma za ulazak u politički i medijski mainstream, državne statističke agencije više si ne dopuštaju propust po pitanju praćenja rodni razlika na tržištu rada te sve vrvi od službenih izvještaja i posebnih brošura s podacima na tu temu (u slučaju hrvatskoga *Državnog zavoda za statistiku*, taj se propust kontinuirano ispravlja od 2006. godine). Rijetko koja politička stranka u svojem programu nema točku vezanu uz poboljšanje ženskog položaja na tržištu rada, s najvećim naglaskom upravo na rodnom jazu u plaćama (pored podzastupljenosti žena na stranačkim

izbornim listama). Na području znanstvenih radova koji se bave ekonomskom nejednakošću žena i muškaraca, situacija je uvelike slična – provode se brojna istraživanja koja više ili manje smisleno ukazuju na potplaćenost žena u odnosu na muškarce, dok mediji prenose njihove rezultate popraćene jadikovkama o diskriminaciji žena prilikom zapošljavanja i napredovanja na radnom mjestu.

Treba primijetiti i nedavnu pojavu određenih „inovativnih“ znanstvenih i medijskih interpretacija rodni jaza u plaćama - nedavno je u medijima osvanulo „kontroverzno istraživanje“ prema kojem su zapravo žene same krive za niži iznos svojih plaća jer se ustručavaju pitati svoje poslodavce za povišicu, dok muškarci bez oklijevanja uvijek „rado zahtijevaju

povišicu”.¹ Iako je istraživanje provedeno putem eksperimenta u kojem su se pratile reakcije ispitanika i ispitanica na fiktivni oglas za radno mjesto s relativno visokim zahtjevima u pogledu kvalifikacija, autori istraživanja ponudili su svoje rezultate ne kao eventualnu nadopunu, već kao alternativu postojećim objašnjenjima rodnog jaza u plaćama.

U nastavku teksta, nakon pregleda podataka o rodnom jazu u plaćama na hrvatskom tržištu rada, ukazat će se na ograničenja epistemološkog okvira najučestalijih ekonomskih analiza rodnog jaza u plaćama, uz tezu da je teren za razna “kontroverzna istraživanja” poput navedenog pripremio teorijski okvir neoklasične ekonomike. U drugom dijelu teksta će se ponuditi nekoliko smjernica za adekvatniji teorijski okvir objašnjenja iznesenih podataka.

Ograničenja dostupnih podataka i rodni jaz u plaćama u Hrvatskoj

Za potrebe znanstvenih analiza rodnog jaza u plaćama, empirijski podaci uglavnom se preuzimaju od državnih statističkih agencija i drugih autoriteta ovlaštenih za prikupljanje demografskih podataka. Feministička ekonomika odavno upozorava na brojne nedostatke te vrste podataka (s malo uspjeha)², a podaci hrvatskoga *Državnog zavoda za statistiku* mogu tom nizu nedostataka samo pridonijeti.

Rodni jaz u plaćama najčešće se mjeri tako da se izračuna udio prosječne ženske plaće u prosječnoj muškoj plaći, te tako primjerice dolazimo do podatka da rodni jaz u plaćama u Hrvatskoj za 2010. godinu iznosi 10%³. Odabir prosječne plaće i nije naj mudriji za predstavljanje distribucija koje po svojem obliku

1 Leibbrandt, A. i J. A. List: *Do Women Avoid Salary Negotiations? Evidence from a large scale natural field experiment*. National Bureau of Economic Research, Cambridge 2012. Istraživanje dostupno na: URL: <http://www.nber.org/papers/w18511.pdf>. Za medijske prijenose vidi URL: <http://metro-portal.hr/zene-su-same-krive-sto-imaju-manje-place/75709> i <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2254506/Female-Pay-Why-women-receive-lower-wages-men.html>

2 Za opširnu kritiku dostupnih podataka vidi Macdonald, M. “Feminist Economics: From Theory to Research.” *The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d’Economie*, Vol. 28, No. 1 (Feb., 1995), str. 159-176.

3 Izvor: Izvještaj “Muškarci i žene u Hrvatskoj”. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2011.

nisu normalne (gaussovske) distribucije, zbog čega brojne države umjesto prosjeka koriste medijan kao primjereniji pokazatelj najčešćeg iznosa plaće.⁴ Ovaj nedostatak bilo bi jednostavno ispraviti kada bi postojao uvid u podjelu radne snage prema zanimanju unutar pojedinog sektora djelatnosti. Nažalost, u popisu stanovništva zaposlene osobe rangirane su prema nekoliko kriterija od kojih niti jedan ne ukazuje na hijerarhiju zanimanja unutar pojedinog sektora te su dostupne jedino prosječne plaće izračunate na razini sektora djelatnosti. Tako primjerice znamo da prosječna neto mjesečna plaća u sektoru financijskih djelatnosti i djelatnosti osiguranja iznosi 6752 kn za žene, a za muškarce 8885 kn⁵, no nikako nije moguće doći do podataka o tome koliko žena unutar tog sektora radi na poziciji šalterskih službenica, a koliko na poziciji menadžerica kompanija. U tom smislu rodni jaz u plaćama predstavlja, među ostalim, fantomsku naznaku rodne hijerarhije unutar sektora koju nikako drugačije nije moguće utvrditi.⁶

Opisana razina prikupljanja podataka prepreka je istraživanju rodni razlika na tržištu rada, kao i svakom ozbiljnijem uvidu u strukturu radne snage te predstavlja veliki problem malobrojnim istraživačima koji su uvjereni kako je još uvijek potrebno isticati činjenicu da većina ljudi čini radnu snagu, a kako relativna manjina čini poslodavce te kako i dalje postoji hijerarhija radnih mjesta.

Uz ove (i mnoge druge) rezerve spram dostupnih podataka, njih je moguće iskoristiti kao barem djelomične indikatore ekonomske nejednakosti žena i muškaraca. U **grafikonu 1** prikazan je odnos rodnog jaza u plaćama i raspodjele ženske radne snage prema

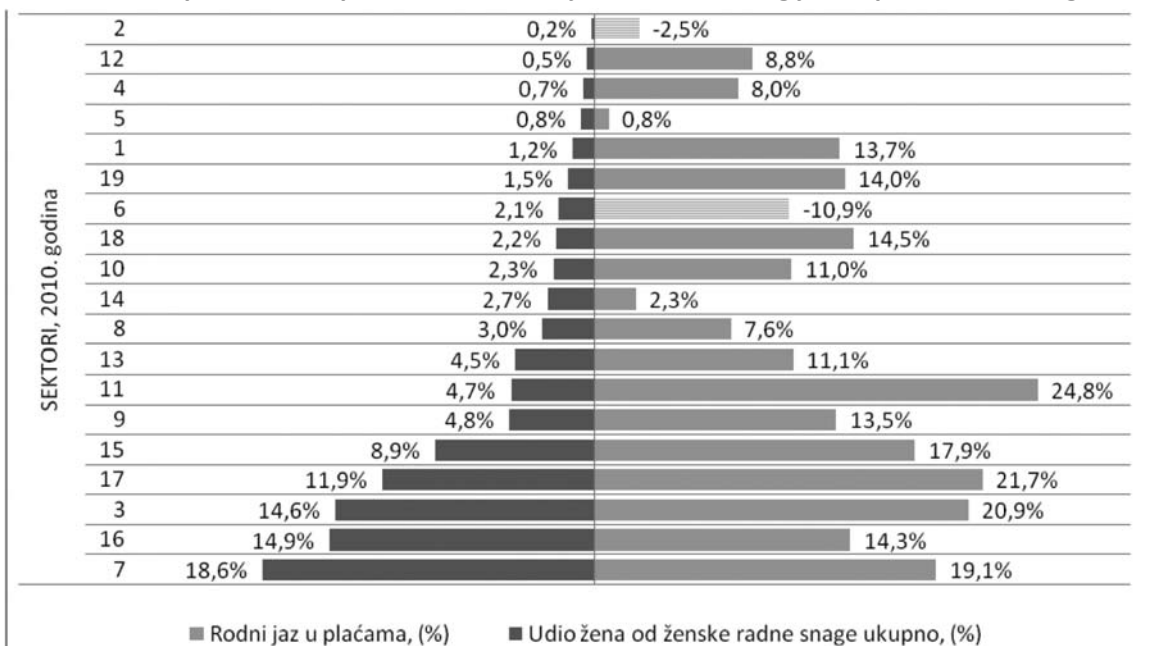
4 O razlici prosjeka i medijana vidi: URL: http://www.conceptstew.co.uk/PAGES/mean_or_median.html

5 Izvor: Izvještaj “Muškarci i žene u Hrvatskoj”. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2011.

6 U Anketi o radnoj snazi DZS-a postoji i klasifikacija radne snage prema rodovima zanimanja, no bez podjele prema sektorima djelatnosti što onemogućuje usporedbu tih podataka s podacima iz popisa stanovništva.

Izvor: vlastiti izračun temeljen na podacima izvještaja „Žene i muškarci u Hrvatskoj” Državnog zavoda za statistiku, 2011. Objašnjenja za oznake sektora djelatnosti nalaze se u bilješki 7.

Odnos rasporeda žena prema sektorima djelatnosti i rodno jaza u plaćama, 2010. godina

Grafikon 1

kategorijama sektora djelatnosti prema NKD-u⁷ za 2010. godinu.

Iz grafikona je vidljiva izrazita koncentracija žena u pet sektora – 14,6% žena radi u prerađivačkoj industriji, 18,6% u sektoru “trgovina na veliko i malo, popravak motornih vozila i motocikala”, 9% u sektoru “javna uprava i obrana te obvezno socijalno osiguranje”, 15% u sektoru “obrazovanje” te 12% u sektoru “djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi”, dok u preostalim sektorima postotak žena ne dostiže ni 5%.

7 Prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti prema DZS-u:

1 - Poljopriveda, lov i šumarstvo, ribarstvo; 2 - Rudarstvo i vađenje; 3 - Prerađivačka industrija, 4 - Opskrba električnom energijom, plinom, parom i klimatizacija; 5 - Opskrba vodom; uklanjanje otpadnih voda, gospodarenje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša; 6 – Građevinarstvo; 7 - Trgovina na veliko i na malo; popravak motornih vozila i motocikala; 8 - Prijevoz i skladištenje; 9 - Djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane; 10 - Informacije i komunikacije; 11 - Financijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja; 12 - Poslovanje nekretninama; 13 - Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti; 14 - Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti; 15 - Javna uprava i obrana; obvezno socijalno osiguranje; 16 – Obrazovanje; 17 - Djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi; 18 - Umjetnost, zabava i rekreacija; 19 - Ostale uslužne djelatnosti

Zanimljivo je da upravo tih pet sektora karakterizira daleko viši rodni jaz u plaćama od onoga prosječnog – dok prosječni rodni jaz u plaćama iznosi 10% za 2010. godinu, unutar pet sektora u kojima je najveći postotak žena zaposlen rodni jaz u plaćama kreće se od 15% do 22%.

Ukoliko je 70% ženske radne snage koncentrirano u pet sektora djelatnosti, i to upravo onih s natprosječno visokim rodnom jazom u plaćama, postaje jasno zbog čega “prosječni” rodni jaz u plaćama od 10% nije dobar pokazatelj ekonomske nejednakosti žena i muškaraca.

Odnos udjela žena u pojedinom sektoru i rodnog jaza u plaćama

Sektor	Udio žena u sektoru, (%)	Rodni jaz u plaćama, (%)
17	79,1	21,7
16	76,6	14,3
11	69,6	24,8
19	58,7	14,0
18	57,4	14,5
9	56,0	13,5
7	53,3	19,1
13	46,5	11,1
15	45,3	17,9
12	43,3	8,8
14	41,8	2,3
10	39,2	11,0
3	35,8	20,9
1	27,1	13,7
8	25,5	7,6
4	21,5	8,0
5	19,4	0,8
2	16,4	-2,5
6	12,2	-10,9
UKUPNO	46,3	9,8
r = 0,74		

Tablica 1

Izvor: vlastiti izračun temeljen na podacima izvještaja “Žene i muškarci u Hrvatskoj” Državnog zavoda za statistiku, 2011. Objašnjenja za oznake sektora djelatnosti nalaze se u bilješci 7.

U **tablici 1** prikazan je odnos udjela žena u pojedinom sektoru (od radne snage ukupno) i rodnog jaza u plaćama. Dobiveni koeficijent korelacije od 0,74 ukazuje na tendenciju povećanja rodnog jaza u plaćama s povećanjem udjela žena u pojedinom sektoru. Rudarstvo i građevina su jedini sektori djelatnosti u kojima su žene prosječno više plaćene od muškaraca, no upravo ta dva sektora imaju i najmanji udio žena u odnosu spram muškaraca, a gledano od ženske radne snage ukupno, samo 2,4% žena radi u tim sektorima.

Prikazani podaci upućuju na nekoliko zaključaka: žene su koncentrirane u tradicionalno “ženskim” granama djelatnosti, većina žena (70%) radi u sektorima u kojima je rodni jaz u plaćama gotovo dvostruko veći od prosječnog; u gotovo svim sektorima ženska radna snaga znatno je jeftinija od muške radne snage (to jeftinija što je više žena zaposlenih unutar sektora).

Najčešća objašnjenja rodnog jaza u plaćama – ljudski kapital, segregacija prema djelatnostima i neobjašnjivi ostatak

Radovi ekonomista koji se bave analizom rodnog jaza u plaćama uglavnom koriste metodu dekompozicijske analize. Dekompozicijska analiza temelji se na jednadžbi određivanja plaća koja se odabire u skladu s teorijskim okvirom, pa tako u pozadini velike većine ekonomskih dekompozicija rodnog jaza u plaćama stoji teorijski okvir neoklasične (mikro)ekonomike prema kojoj se visina plaća određuje putem individualnih transakcija i djelovanja tržišnih sila prema zakonu prihoda graničnog proizvoda rada⁸. Rezultati tipične dekompozicijske analize rastavljaju rodni jaz u plaćama na nekoliko faktora koji ga “objašnjavaju” – primjerice, na rodne razlike u razini obrazovanja, duljini radnog iskustva, sektoru djelatnosti, članstvu u sindikatu, itd., ili ukratko, rodne razlike u plaćama

8 Za klasičan primjer objašnjenja rodnog jaza u plaćama teorijom ljudskog kapitala vidi: Polachek, S. W. “Occupation Segregation: A Defense of Human Capital Predictions.” *The Journal of Human Resources*, Vol. 20, No. 3 (Summer, 1985), str. 437-440. Prilično nesuvisli pokušaj pomirenja teorije ljudskog kapitala i feminističke ekonomike vidi u tekstu Solomona Polacheka “Human Capital and the Gender Earnings Gap. A response to feminist critiques”. U: Kuiper, E. i J. Sap, *Out of the Margin. Feminist Perspectives on Economics*. London-New York: Routledge, 1995.

pripisuju se individualnim radnim karakteristikama odnosno njihovoj produktivnosti. Kao tipičan primjer mogu poslužiti rezultati istraživanja rodnog jaza u plaćama na američkom tržištu rada 1998. godine ⁹. Ti rezultati pokazuju kako je rodnim razlikama u količini radnog iskustva “objašnjeno” 10% rodnog jaza u plaćama, segregacijom prema sektoru djelatnosti 22%, segregacijom prema zanimanju unutar pojedinog sektora 28%, članstvom u sindikatu 4%, rasom 2,5%, a rodnim razlikama u obrazovanju -7% ¹⁰. Neki su se ekonomisti dosjetili da bi roditeljstvo moglo različito utjecati na ženski i muški položaj na tržištu rada, pa je tako **Danijel Nestić** dekompozicijskom analizom rodnog jaza u plaćama u Hrvatskoj ustvrdio kako su u privatnom sektoru žene s djecom manje plaćene od žena bez djece. ¹¹

Nakon statističkog utvrđivanja faktora koji “objašnjavaju” rodni jaz u plaćama, na kraju svake dekompozicijske analize preostaje jedan dio koji nije moguće objasniti nijednim od faktora predviđenih zadanim teorijskim okvirom te se on naziva “neobjašnjenim” rodnim jazom u plaćama (u slučaju navedenog istraživanja američkog tržišta rada, taj nedokučivi dio iznosi 41% rodnog jaza u plaćama). Neobjašnjivi postotak tumači se bez iznimke kao efekt diskriminacije, pri čemu se misli na rodnu pristranost poslodavaca prilikom zapošljavanja ili pružanja prilike za napredovanje.

Naprosto je nemoguće previdjeti nedostatak adekvatnoga teorijskog okvira takvih analiza. ¹²

---

9 Blau, F. D. i L. M. Kahn “The Gender Pay Gap: Have Women Gone as Far as They Can?” U: *Academy of Management Perspectives* (2007) 21, str. 7-23.

10 Dok je razina obrazovanja mogla ponuditi dio objašnjenja u periodu prvotnog izlaska ženske radne snage na tržište rada, rodne razlike u obrazovanju već neko vrijeme ne mogu niti djelomično objasniti rodni jaz u plaćama (dapače, analiza rodnog jaza u plaćama na hrvatskom tržištu rada pokazala je da zaposlene žene u prosjeku imaju višu razinu obrazovanja od muškaraca – vidi Nestić, D. *Differing Characteristics or Differing Rewards: What is Behind the Gender Wage Gap in Croatia?* Ekonomski institut, Zagreb)

11 Nestić, D. *Differing Characteristics or Differing Rewards: What is Behind the Gender Wage Gap in Croatia?* Ekonomski institut, Zagreb, 2007

12 Problem se često ne nalazi samo u nedostatku adekvatnog teorijskog okvira, već u doslovnom nedostatku bilo kakvog teorijskog okvira, a istovremenom tretiranju metodoloških postupaka kao

Uočljivo je kako se većina autora spomenutih i sličnih studija, implicitno ili eksplicitno, priklanja teoriji ljudskog kapitala ¹³. Prema njoj izvor je rodnih razlika u plaćama specifično “ženski” arsenal strategija ulaganja u vlastiti ljudski kapital, nastao zbog tereta majčinstva i podizanja djece a manifestiran primjerice odabirom onih zanimanja u kojima trudnoća i odgoj djece neće dovesti do značajnih gubitaka u akumulaciji ljudskog kapitala. Drugim riječima, rodni jaz u plaćama nastaje kao posljedica svjesne odluke svake pojedinačne žene u pogledu preferiranja karijere ili obitelji u vlastitoj životnoj putanji, a razlozi zbog kojih su žene uopće prisiljene na taj odabir ostaju izvan domašaja teorije ljudskog kapitala. Bez potrebe za komplikacijama koje bi donijela omražena makro-teorijska razina, mehanizam je karikaturalno jednostavan: svaka žena nakon razmatranja opcija koje joj stoje na raspolaganju – primjerice znanstvena karijera, rad u tekstilnoj tvornici, upravljanje *hedge* fondom, ili pak rad na šalteru neke državne službe - prema vlastitim preferencijama bira svoju ulagačku strategiju te odmah nakon osnovne škole počinje raditi ili se pak upisuje u strukovnu školu, javnu ili privatnu gimnaziju. U ovoj “pogrešnoj ekstrapolaciji tržišnih na netržišne odnose” ¹⁴, individualna ulaganja u ljudski kapital shvaćaju se analogno ulaganjima u proizvodnju ovisno o diferencijaciji proizvoda - visokokvalitetan proizvod stoga zahtijeva veće troškove proizvodnje, ali i postiže višu cijenu. Teorija koja se u ovoj mjeri oslanja na individualne “preferencije” van historijskog, ekonomskog i svakog drugog konteksta ne može završiti drugdje no u

---

neupitnih. Za smještanje tog fenomena u kontekst povijesnog razvoja ekonomske znanosti vidi Fine, B. i D. Milonakis, *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*. London: Routledge, 2008.

13 Detaljnu kritiku teorije ljudskog kapitala upravo na primjeru rodnog jaza u plaćama vidi u poglavlju “Human capital theory: labour as asset?” knjige Ben Fine: *Labour Market Theory. A Constructive Reassessment*. London-New York: Routledge, 1998

14 Isto.

svojevrsnom obliku biološkog determinizma, pa tako njezini zagovornici **Jacob Mincer** i **Solomon Polachek** na jednom mjestu otvoreno tvrde kako se žene odlučuju na manje investicije u vlastiti ljudski kapital od muškaraca, "(...) zbog genetičke podloge."¹⁵ Jasno, ovu vrstu rezoniranja u eksplicitnom obliku nemoguće je pronaći u ekonomskim analizama rodnog jaza u plaćama koje uglavnom koncept ljudskog kapitala fragmentarno (ali neizostavno) spominju bez iscrpnog obrazlaganja, no upravo ona čini njihov epistemološki i metodološki okvir.

Reći kako rodne razlike u plaćama nastaju zbog genetičke podloge u konačnici se ne razlikuje bitno od rastavljanja rodnog jaza u plaćama na nekoliko faktora čiji se uzroci ne problematiziraju niti postavljaju u širi društveno-ekonomski kontekst, već se pripisuju individualnim razlikama u opskrbljenosti ljudskim kapitalom.

U kontekstu neoliberalnog diskursa o potrebi fleksibilizacije radne snage, prilagođavanja dereguliranom tržištu rada, cjeloživotnom obrazovanju i sličnom (ili ukratko o prebacivanju "poslovnog rizika" na razinu pojedinca) ne treba čuditi činjenica da je upravo ovaj tip objašnjenja i analize rodnog jaza u plaćama najrasprostranjeniji u znanstvenom, političkom i medijskom prostoru. Ignoriranje društvenog konteksta i njegovo pretakanje u dekontekstualizirane i individualizirane pojmove poput ljudskog kapitala svakako idu u prilog nastojanjima da se uklone ideje o društvenim nejednakostima koje nije moguće odstraniti nekom vrstom "osobne investicije".

U duhu znanstvene "neutralnosti" i "objektivnosti", rezultati dekompozicijskih analiza rodnog jaza u plaćama tretiraju se kao nedodirljivi dokazi teorijskih pretpostavki ugrađenih u samu metodu. One se pak, otkako je rodni esencijalizam ustuknuo pred političkom korektnošću, iznose u vrlo šturoj formi zbog čega ih je potrebno prepoznati u suptilnijim naznakama poput korištene jednadžbe određivanja

15 Citirano prema Schwenken, H. i H. i P. Eberhardt, "Gender Knowledge in Economic Migration Theories and in Migration Practices" *GARNET* 58(8), 2008, str 1-28

nadnica. Najčešće se radi o jednadžbi utemeljenoj na neoklasičnoj ekonomskoj teoriji koja zamišlja tržište rada kao sistem u kojem izolirani radnici/e prodaju svoju radnu snagu poslodavcima te se cijena rada određuje čisto tržišnim silama, a rodne razlike u plaćama nastaju kao odgovor na razlike u individualnim karakteristikama ženske i muške radne snage. Za objašnjenje "nedokučivog ostatka" u pomoć priskače vizija u kojoj isključivo "loši" poslodavci svojim pojedinačnim pristranim odlukama stvaraju sistemske rodne nejednakosti na tržištu rada.

U nastavku teksta ukratko će se naznačiti što bi primjereniji teorijski okvir za objašnjenje rodnih razlika u plaćama trebao uzeti u obzir. Također će se na konkretnom primjeru istaknuti u koliko mjeri sami rezultati dekompozicija rodnog jaza u plaćama variraju u skladu s odabranim teorijskim okvirom, što opću prihvaćenost neoklasničkog mikroekonomskog okvira kao zadanog čini još problematičnijom.

Neplaćeni rad i društvena reprodukcija

Ne bi li se izbjegla klasična liberalna tlapnja o odvojenosti privatne i javne sfere koju nastavlja i teorija ljudskog kapitala, nužno je u analizu rodne ekonomske nejednakosti uvesti pojam društvene reprodukcije i neplaćenoga kućanskog rada. Društvena reprodukcija ili reprodukcija radne snage u marksističko-feminističkoj teoriji predstavlja pojam od centralne važnosti koji se odnosi na širok raspon aktivnosti koje u sferi kućanstava obavljaju većinom žene i koje, ukratko, osiguravaju pojavu sposobne radne snage na radnom mjestu. Uz kućanske poslove, reproduktivni rad podrazumijeva i njegovateljski rad (eng. *care work*) odnosno brigu o djeci (budućoj radnoj snazi), starijima, bolesnima i nemoćnima¹⁶. Pojam reproduktivnog/neplaćenog rada omogućava uvid u činjenicu da "(...) kapitalistička proizvodnja ovisi o proizvodnji specifičnog tipa radnika – time i specifičnog tipa obitelji, seksualnosti, prokreacije – i time omogućava redefiniranje privatne sfere kao poprišta proizvodnje"¹⁷. **Silvia Federici** ističe kako je

16 Iako u Hrvatskoj još nisu provedena istraživanja neplaćenog rada putem tzv. time-use analiza, anketna ispitivanja ukazuju na to da žene većinski obavljaju kućanske poslove – vidi istraživanje "Muškarci i rodna ravnopravnost u Hrvatskoj". Zagreb: CESI, 2011.

17 Federici, S. "The Reproduction of Labor Power in the Global

dostupnost stabilne, disciplinirane radne snage postala esencijalnim uvjetom kapitalističke proizvodnje, a to je osigurala nuklearna obitelj kao osnovna ćelija reprodukcije radne snage. Riječima Silvije Federici, "Daleko od toga da ju možemo smatrati predkapitalističkom strukturom, obitelj kakvu poznamo na "Zapadu" je kreacija kapitala za kapital, kao institucije koja treba garantirati brojnost i kvalitetu radne snage, kao i njezinu kontrolu."¹⁸

Budući da način proizvodnje određuje materijalne uvjete ljudske reprodukcije, on je smješta unutar relativno uskih strukturalnih ograničenja. Drugim riječima, pojedinačne reproduktivne strategije određene su mjestom koje osoba zauzima u odnosima proizvodnje i društvenoj podjeli rada, što u uvjetima kapitalističkog načina proizvodnje smješta reprodukciju (kao i sve ostalo) u podređeni položaj spram maksimizacije profita kao ultimativnog cilja.¹⁹ Upravo u *subordinaciji reprodukcije proizvodnji* (termin **Marhte E. Gimenez**) nalazi se ključ za razumijevanje uloge neplaćenoga reproduktivnog rada u akumulaciji profita i njegove devaluacije odnosno neprepoznavanja njegove važnosti kao stvarnog rada, unatoč tome što on osigurava nužnu osnovu bez koje proizvodnja ne bi mogla funkcionirati. Neplaćeni rad isključen je iz radnog ugovora, unatoč tome što je esencijalan za cjelokupni ekonomski sustav te prema nekim procjenama ostvaruje između 25 i 40 posto bogatstva stvorenog u razvijenim zemljama.²⁰ No, još važnije od pripisivanja tržišne vrijednosti neplaćenom radu jest "(...) osvještavanje činjenice da su kućanstva, tržišta i javni sektor strukturalno povezani na ekonomskoj razini."²¹ **Rania Antonopoulos** naglašava kako različiti subjektivni doživljaji neplaćenog rada ne mijenjaju činjenicu da bi u odsutnosti neplaćenog rada, a u cilju održavanja istog životnog standarda zaposlenika/ica i njihovih obitelji, bilo nužno povišiti iznos plaća, s

---

Economy". U: *Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. Oakland: PM Press, 2012., str. 97

18 Isto.

19 Martha E. Gimenez: *Capitalism and the Oppression of Women: Marx revisited*. U: *Science&Society*, Vol.69, No.1, 2005, 11-32

20 Prema: Branka Galić: Žene i rad u suvremenom društvu – značaj "orodnjenog" rada. *Sociologija i prostor*, 49 (2011) 189 (1): 41.

21 Antonopoulos, R. *The unpaid care work - paid work connection*. ILO, 2009.

posljedicama po strukturu troškova te odnos plaća i profita.²²

Kao što je analizu procesa na tržištu rada nužno proširiti na sferu rada unutar kućanstava, reproduktivni rad je potrebno dovesti u vezu s oblicima rodne nejednakosti karakterističnima za tržište rada. Osim koncentracije žena u sektorima s najvećim rodnim jazom u plaćama te na hijerarhijski nižim pozicijama unutar pojedinog sektora, žene često rade tzv. part-time poslove i zaposlene su na određeno vrijeme - npr. u SAD-u žene čine 70% privremeno zaposlenih, a u Europskoj uniji čak 83%²³. U Hrvatskoj u nepunom radnom vremenu radi tek oko 2% ekonomski aktivnog stanovništva od čega žene čine većinu (68% u 2010. godini²⁴), a taj udio pokazuje tendenciju povećanja, s obzirom na to da je više od 90% žena koje su se zaposlile tijekom 2010. godine, dobilo ugovore na određeno vrijeme.²⁵ Zbog svega navedenog žene čine jeftinu radnu snagu koja radi u nesigurnim uvjetima, što naglašava **Jane Lewis** analizirajući prijelaz s modela muškog uzdržavatelja obitelji (tradicionalnog modela državnog kapitalizma) na ono što naziva modelom "jednog i pol uzdržavatelja/ice".

Koliko je reproduktivni rad bitan za funkcioniranje kapitalističkog sustava koji se istovremeno oslanja na jeftinu žensku radnu snagu, nehotimično demonstriraju države i poslodavci kada ženama nude tzv. *family-friendly* poslove s fleksibilnim radnim vremenom čime im omogućuju "usklađivanje obitelji i karijere".

Odmak od mikroekonomske razine: marksističko-feministička dekompozicija rodnog jaza u plaćama

Ranije opisani prevladavajući model analize rodnog jaza u plaćama proces određivanja nadnica koncipira isključivo u terminima tržišnih odnosa i individualnih karakteristika vezanih uz radnu produktivnost. Kako

---

22 Isto.

23 Izvor: Barker, D. K. i S. F. Feiner, *Liberating Economics. Feminist Perspectives on Families, Work, and Globalization*. The University of Michigan Press, 2004.

24 Izvor: *Statistički ljetopis Republike Hrvatske*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2011.

25 Izvor: Izjava ženskih udruga povodom 100 godina međunarodne ženske borbe, 8.3.2012., URL: http://www.zenska-mreza.hr/izjave/sto_hoce_hrvatske_radnice_ili_robinje.html

tvrdi **Ben Fine**, to je odraz procesa “kolonizacije” područja istraživanja tržišta rada od strane neoklasične ekonomike i metodološkog individualizma.²⁶

Unutar marksističkoga analitičkog okvira, određivanje plaća je proces koji je neodvojiv od institucionalnog i društvenog konteksta, pri čemu odnos rada i kapitala predstavlja osnovu za njegovo razumijevanje. Iako struktura plaća ovisi o relativnoj vrijednosti radne snage u različitim zanimanjima, ona je “iskrivljena” međusektorskom i unutarsektorskom kapitalističkom konkurencijom odnosno premještanjem kapitala među različitim proizvodnim sektorima u cilju maksimizacije profita. Na taj način kapitalistička konkurencija uspostavlja gornju granicu prosječne plaće koju je svaka pojedinačna industrija/poduzeće spremna platiti²⁷ te određuje organizaciju samog proizvodnog procesa, kao i zahtjeve za radničkim “vještinama” odnosno razini potrebne kvalifikacije radne snage. Tržišne sile same za sebe ne mogu odrediti ishode procesa određivanja nadnica – među ostalim, povijesno i kulturno posredovani rodni odnosi imaju fundamentalan utjecaj na plaće, s obzirom na to da utječu na razlike u pregovaračkoj moći različitih društvenih skupina, kao i na kulturalne norme i vrijednosti u pogledu relativne vrijednosti njihove radne snage.²⁸

Koristeći marksističko-feministički teorijski okvir i odgovarajuće jednadžbe određivanja plaća dvoje autora stvorilo je model za dekompozicijsku analizu rodnog jaza u plaćama koji uzima u obzir makroekonomsku razinu analize (koja uračunava u jednadžbu utjecaj međusektorske i unutarsektorske konkurencije te društvenu devaluaciju ženskog rada) i mikroekonomsku razinu koja za razliku od neoklasičnih modela ne mjeri karakteristike vezane uz ljudski kapital direktno, već indirektno uračunavajući u jednadžbu niz drugih faktora poput (društveno posredovane) individualne pregovaračke moći koji dovode do segregacije prema

sektorima i prema zanimanjima unutar sektora.²⁹

Rezultati te analize pokazuju kako je segregacija prema sektoru i položaju unutar sektora daleko najvažniji faktor te objašnjava 56% rodnog jaza u plaćama (u usporedbi s 15%, ako se na iste podatke primijeni standardni neoklasični model dekompozicijske analize), dok je postotak “neobjašnjenog” rodnog jaza u plaćama 26% (u neoklasičnom modelu 44%). Ova analiza ilustrira arbitrarnost rezultata dobivenih bilo kojom dekompozicijskom analizom i samim time nedopustivost prihvatanja neoklasičnog okvira bez transparentnog dovođenja u vezu njegovih rezultata s njegovim teorijskim pretpostavkama.

Iako važan zbog kritike mikroekonomskog poimanja procesa određivanja plaća, proces kapitalističke konkurencije ne može sam za sebe potpuno objasniti rodnu dimenziju sektorske segregacije te mu je nužna nadopuna u vidu feminističke teorije. Sociološke kritike ekonomskih analiza *rodnih* razlika u plaćama upozoravaju na činjenicu da je ženski rad manje cijenjen od muškog rada te naglašavaju proces socijalne konstrukcije nadnica³⁰, no taj je fenomen nužno smjestiti u kontekst konkretnih povijesnih procesa devaluacije ženskih radnih vještina i vrijednosti ženske radne snage. U trenutku izlaska na tržište plaćenog rada žene su mogle profesionalizirati svoja tipična radna područja unutar tradicionalnoga obiteljskog gospodarstva (njega, odgoj, čistoća djece, skrb za bolesne i umiruće, skrb za rublje i hranu) čime se “(...) na moderno tržište rada prenijela i tradicionalna “neproduktivna” priroda tih ženskih poslova koja se sada prevela i u njihovu tržišnu vrijednost”³¹. Ova natuknica svakako zasluhuje proširenje, pogotovo u kontekstu procesa koji **Ursula Huws** naziva “sekundarnom primitivnom akumulacijom” odnosno u kontekstu komodifikacije javnih usluga čije su većinske djelatnice i korisnice žene.

Podaci o hrvatskom tržištu rada izneseni na početku

26 Vidi bilješku 13.

27 Sažetak dijelova *Kapitala* koji se odnose na međusektorsku i unutarsektorsku konkurenciju vidi u: Fine, B. i A. Saad-Filho, *Marx's Capital*. London: Pluto Press, 2004. (6. poglavlje)

28 Karamessini, M. i E. Ioakimoglou, “Wage Determination and the Gender Pay Gap: A Feminist Political Economy Analysis and Decomposition”. U: *Feminist Economics* 13(1), January 2007, str. 31-66.

29 Isto.

30 Pregled socioloških kritika ekonomskih analiza rodnog jaza u plaćama vidi u: Andersen, J. *The Gender Wage Gap: Exploring the Explanations*. Kansas State University, 2006. (Diplomski rad)

31 Žnidarić Žagar, S. “Slovenke na tržištu rada – povijesna perspektiva”. *ČSP*, br.2, 2009, str. 315-346

teksta sada barem okvirno mogu biti smješteni u određenu strukturalnu perspektivu koja kontinuirano izostaje kada se govori o rodnom jazu u plaćama. Također, ukoliko se reproduktivni rad prepozna kao moment kapitalističke proizvodnje koji stvara veće radno opterećenje žena (opterećenje plaćenim i neplaćenim radom) i lošije uvjete zaposlenja za žene, spomenuti podaci dobivaju kontekst unutar kojega ih je nemoguće svesti na posljedice individualnih izbora.

Za iscrpno objašnjenje uzroka rodnog jaza u plaćama u Hrvatskoj bilo bi potrebno u analizu uključiti niz faktora koji ovdje nisu bili spomenuti – trebalo bi primjerice reći nešto o navodnom nepostojanju rodnog jaza u plaćama u Jugoslaviji, o globalnome ekonomskom restrukturiranju, periodu tranzicije, deindustrijalizaciji i popratnim promjenama strukture tržišta rada, kao i o promjenama u radnom zakonodavstvu pod utjecajem neoliberalne politike i globalne financijske krize. Također, podrobna analiza promjena u javnom sektoru i tematiziranje ženskog položaja unutar sindikata (kao i današnje uloge sindikata općenito) nezaobilazne su teme ukoliko se želi objasniti rodni jaz u plaćama, ali i ostali pokazatelji ekonomske rodne nejednakosti.

Sve to otežano je neprimjerenom razinom prikupljanja podataka, zbog čega je potrebno nastaviti nastojanja feminističke ekonomike po tom pitanju.

Ovim tekstom pokušalo se ukazati na ograničenja i propuste prevladavajućega teorijskog okvira unutar kojeg se najčešće govori o ekonomskoj nejednakosti žena i muškaraca i predložiti pristup koji ne zanemaruje sektor proizvodnje unutar kućanstava niti ga tretira kao nadopunu procesima na tržištu rada, već kao njihovu strukturnu i nezaobilaznu odrednicu. Takva perspektiva pokazuje da se rodni jaz u plaćama (kao ni ostali pokazatelji ekonomskih nejednakosti općenito) ne mogu razumjeti ni riješiti zasebno te predstavlja prijeko potrebnu protutežu sve raširenijem zazoru od makro-faktora i pomaku prema “inovativnim” pristupima koji društvene nejednakosti tumače kao posljedice individualnih odluka i osobina.³²

Naravno, uvijek preostaje i opcija predložena u ranije spomenutom “kontroverznom istraživanju” – možda bi se 98% hrvatskih radnica koje su potplaćene u odnosu na muškarce naprosto trebalo odvažiti i, unatoč svojoj plahoj prirodi, pitati poslodavce za povišicu.

---

32 Za vjerojatno najgroteskniji primjer vidi članak “Erotski kapital kao temelj uspjeha u životu” (na: URL: <http://www.fashion.hr/vijesti/lifestyle/kultura-zivljenja/erotski-kapital-kao-temelj-uspjeha-u-zivotu#.UQZ5celQCKg>), a za kritiku opisane tendencije u društvenim znanostima vidi Fine, B. *Theories of Social Capital. Researchers Behaving Badly*. London-New York: Pluto Press, 2010.

Enid Tribe 8

– prvi americki ženski queercore bend

Feminists theory gives me pain, besides I think you like the fact I'm low on the food chain don't you
/ isječak iz pjesme *Neanderthal* Dyke.

Kontroverzni ženski punk rock bend iz San Franciscu *Tribe 8*, smatra se pionirima *queercore* žanra u glazbi. Projekt su pokrenule vokalist **Lynn(ee) Breedlove** i gitaristica **Leslie Mah**, koje su bile i ostale konzistentne članice, dok se ostatak postava mijenjao kroz aktivni period benda od 1995.–2005. Poput svakog prosječnog pank benda koji drži do sebe, priča *Tribe 8* počinje s nakupljenim bijesom, frustracijom i generalnim animozitetom prema državi u kojoj žive i ljudima koje svakodnevno susreću. Jedino što ih razlikuje od ostalih pank bendova 90-ih jest to što su bile prvi američki *outani* punk bend, koji je okupio redom deklarirane lezbijke, odnosno dajkušice, kako se same vole nazivati (Lynn je trans muškarac). To su dale naznačiti već samim imenom benda *Tribe 8* koje je igra riječi: eng. *tribe eight* zvuči kao *triba-de*, što označava spolni odnos bez penetraci-

je te se najčešće koristi kao sinonim za lezbijski spolni odnos, ali s vulgarnim konotacijama.

Iako ni jedna od članica nije do osnutka benda primila glazbeni instrument u ruke (osim bubnjarke **Slade Bellum**), ideja benda kao katalizatora svih iskrenih i ponekad gorkih poruka koje imaju za prenijeti američkoj vladi, republikancima, liberalima, konzervativcima, nacistima i **radikalnim feministikinjama**, bila je jača od tog sitnog nedostatka, kojeg su naposljetku vrlo brzo svladale. To su dokazale brojnim ugovorenim nastupima i činjenicom da su u jednoj godini (1995.) izdale čak tri albuma (*By the time we get to Colorado*, *Roadkill Cafe*, *Fist City*)! Uskoro je uslijedio i ugovor s izdavačkom kućom *Alternative Tentacles*, jednim od najutjecajnijih izdavača underground pank glazbe, u vlasništvu nesuđenog američkog predsjednika i frontmena *Dead Kennedyja*, **Jella Biafre**.

U desetljeću djelovanja, *Tribe 8* su pratile brojne cenzure i kontroverze koje su se ponajprije vezale za

Radikalni feminizam je feministički teorijski okvir u kojem središnju poziciju zauzima tumačenje patrijarhata koji neravnopravno distribuira moć na spolnoj osnovi. Historijski gledano, radikalni feminizam, koji je nastao u Sjedinjenim Američkim Državama i koji pripada drugom valu feminizma, predstavlja neposrednu reakciju na ambivalentan položaj žena u ljevičarskom, studentskom i antiratnom pokretu tog razdoblja.

Iako u početku zadržava strogo ljevičarski pojmovni aparat, kasnije napušta osnovnu tezu marksističkog feminizma po kojoj su klasne razlike temeljne razlike u društvu. Prema radikalnim feministkinjama, u osnovi svih neravnopravnosti, nisu klasne (ili rasne) razlike već razlike među ženama i muškarcima, a sustav koji biološke razlike pretvara u vrijednosne i omogućuje da se one nesmetano perpetuiraju jest patrijarhat. Materinstvo, odnosno biološka predodređenost ženskog tijela i društvena očekivanja njegove reproduktivnosti u heteroseksualnim okvirima, te dimenzija problema nasilja u životima žena, svakako se smatraju temeljem patrijarhata.

Međutim, patrijarhat se prema mnogim radikalnim feministkinjama ne ograničava samo na ovaj vid simboličko-materijalne prinude.

U čuvenim debatama o pornografiji sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, među radikalnim feministkinjama naročito su se u antipornografskim stavovima istaknule Andrea Dworkin i Catharine MacKinnon.

Tako feministkinja i teoretičarka Andrea Dworkin razvija tezu: u svijetu koji ontološki pristupa određenju žene kao negativa/negacije muškarca, pornografija predstavlja najjasniji izraz tog patološkog negiranja žena. Budući da nastaje na arhetipskim, patrijarhalnim stereotipima koje vlastitom egzistencijom održava, pornografija pruža model za podobno i poželjno ponašanje svih muškaraca prema svim ženama.

Kao takva, ona je ključno sredstvo kojim, tvrdi Dworkin, muškarci održavaju moć nad ženama.

njihove javne nastupe i tematike pjesama. Najavom nastupa na *Festivalu ženske glazbe* u Michiganu 1994. godine, izazvale su buru negativnih reakcija dežurnih feministkinja, koje su brojnim natpisima i posterima pozivale posjetitelje na bojkot njihova koncerta, osuđujući ih za promoviranje nasilja i vrijeđanje ženskog roda. Reakcije ne čude, ako se uzme u obzir da su sve članice najčešće nastupale nagih poprsja, a vokalist Lynn bi skakao, vrištao, rutinski mahao i paradiroo ogromnim gumenim *strap-on* dildom kojeg bi kasnije ritualno odrezao i bacio u publiku. Interakcija s publikom nebrojeno puta završila bi i uspješnim pozivom na slasni poljubac ili simbolični felacio s dildom. U jednom intervjuu Lynn je pojasnio da na pozornici ne radi ništa što inače ne rade velike muške rock zvijezde. Djevojke svojim nastupima zapravo imitiraju i ismijavaju muške kolege koji se inače kočopere nagim poprsjima na nastupima, često nabijenim agresijom, pa ne vidi razloga zašto se i one ne bi tako ponašale. Za razliku od radikalnih feministkinja, za njega je svako nasilje opravdano ako je izravna reakcija na nasilje druge strane, a sadomazohističke prakse također ne smatra pogrešnima ako su svi akteri pristali na njih. Upravo je tema sadomazohizma, odnosno domina koja se

popela na pozornicu i bičevala članice benda, bila okidač zbog kojeg je bendu doživotno zabranjen nastup u jednom klubu u Hamburgu.

Unatoč brojnim problemima, djevojke su zaslužno zaradile kulturni status među underground bendovima te je 2003. godine snimljen i dokumentarac *Rise Above: Tribe 8 Documentary*, koji razotkriva bit i život *Tribe 8* izvan pozornice. U dokumentarcu se može vidjeti da *Tribe 8* nije bend koji je nastao iz puke dosade, već s ciljem da svjesno i aktivno djeluje, da širi progresivne ideje i oslobodi mlade ljude pritiska licemjernog i konzervativnog društva. Tako potiče otvorenost LGBT populacije u svim segmentima društva, promovira anarhizam kao političko rješenje i poziva underground pank scenu da se odupre velikim izdavačima i ostane povezana među sobom, jer kako bi rekao Lynn "pank je samo zastarjela riječ za revoluciju i mogu se samo nadati da će ta riječ također jednog dana zastariti. U međuvremenu, punk je bolja solucija od toga da budemo pokošeni televizijskom anti-kulturom, sveopćom zanesenošću ratom i trgovačkim centrima."

Roberto Bolaño

LUZ MENDILUCE THOMPSON

Berlin 1928. – Buenos Aires 1976.

Luz Mendiluce bila je živahno, lijepo dijete, zamišljena bucasta tinejdžerica i nesretna alkoholičarka kad je odrasla. Unatoč tome, od svih spisatelja u svojoj obitelji, imala je najveći dar. Cijelog svog života čuvala je slavu fotografiju malene sebe u **Hitlerovim** rukama. Postavljena u bogato ukrašen srebrni okvir, fotografija je bila na vidljivom mjestu u svakoj u nizu njenih dnevnih soba, skupa s portretima argentinskih slikara na kojima je naslikana kao dijete ili tinejdžerica, uglavnom uz majku. Neke od tih slika bile su vrlo dobra umjetnička djela. Međutim, kad bi u kući izbio požar, a ona bi mogla spasiti jednu stvar, vrlo je vjerojatno da bi pustila sve da izgori, čak i svoje neobjavljene rukopise, i spasila tu fotografiju.

Imala je razne priče za goste koji su ispitivali o toj izuzetnoj slici. Ponekad bi samo rekla da je beba siročić i da je slikana u sirotištu tijekom posjeta kakve političari često čine takvim institutima u utrci za glasovima i promidžbom. U drugim prilikama,

objašnjavala bi da je to jedna od Hitlerovih nećakinja, junakinja bez sreće, stradala u bitci u sedamnaestoj godini, braneći Berlin od komunističke rulje. A ponekad bi iskreno priznala da je to ona. Da. U rukama ju je njihao Führer. U snovima, još je mogla osjetiti njegove jake ruke i topao dah na tjemenu. Rekla bi da je to vjerojatno bio jedan od najsretnijih trenutaka u njezinom životu. I moguće da je bila u pravu.

Njezin je talent rano procvao, objavila je prvu zbirku poezije s tek sedamnaest. S osamnaest godina i već tri knjige za sobom, živjela je manje-više sama i odlučila se udati za argentinskog pjesnika **Julia Cesara Lacouturea**. Vjenčanje je prošlo uz blagoslov obitelji, unatoč očitim manama zaručnika. Lacouture je bio mlad, profinjen i moderan te iznimno zgodan, ali bez love i osrednji pjesnik. Na medeni mjesec išli su u SAD pa u Mexico, a u Mexico Cityju je Luz Mendiluce nastupila na čitanju poezije. Problemi su već bili

počeli. Lacouture je bio ljubomoran muž. Njegov način osvete: varanje.

Jedne noći u Acapulcu, Luz ga je izašla pronaći. Lacouture je bio u kući romanopisca **Pedra de Medine**. Tijekom dana, napravili su roštilj u čast naše argentinske pjesnikinje, a do jutra su kuću pretvorili u bordel, u čast njezina muža. Luz je našla Lacouturea s dvije drolje. U prvi mah ostala je mirna. Popila je par tequila u knjižnici s **Pedrom de Medinom** i socijalno realističkim pjesnikom **Augustom Zamorom**, koji su se trudili da je smire. Razgovarali su o **Baudelaireu**, **Mallarméu**, **Claudelu** te o sovjetskoj poeziji, o **Paulu Valeryju** te o **Sor Juani Inés de la Cruz**. Sor Juana je bila kap koja je prelila čašu; Luz je eksplodirala. Zgrabila je prvu stvar koju je našla i vratila se u spavaću sobu u potrazi za mužem. Lacouture se trudio odjenuti, u uznapređovalom stanju pijanstva. Golišave drolje provirivale su iz kuta sobe. Ne mogavši se obuzdati Luz je lupila muža brončanim kipom Atene Palade. Lacouture je otišao u bolnicu na petnaest dana s teškim potresom mozga. Vratili su se u Argentinu skupa, ali su se nakon četiri mjeseca razveli.

Zbog neuspjeha tog braka, Luz je utonula u očaj. Počela se opijati po raznim rupama, te ulaziti u afere s nekim od najbesprizornijih pojedinaca u Buenos Airesu. Njezina poznata pjesma *Bila sam sretna s Hitlerom*, krivo tumačena kako od desnice tako i od ljevice, napisana je u to doba. Majka ju je pokušala poslati u Europu, ali Luz je odbila. Tada je imala više od 90 kg (na visinu od samo 158 cm), i pila je bocu viskija dnevno.

1953. godine, kada su umrli **Staljin** i **Dylan Thomas**, ona je objavila zbirku *Tango Buenos Airesa* koja skupa s usavršenom verzijom pjesme *Bila sam sretna s Hitlerom* sadrži neke od njezinih najboljih pjesama: *Staljina* – kaotičnu basnu smještenu usred boca vodke i nerazumljivog vrištanja; *Autoportret* – jednu od najokrutnijih pjesama napisanih u Argentini pedesetih; *Luz Mendiluce i ljubav* – sličnu njezinom *Autoportretu*, ali s dozom ironije i crnog humora koji pjesmu čine nešto manje napornom; i *Apokalipsu u pedesetoj* – obećanje da će se ubiti kad dosegne tu godinu. Oni koji su je dobro znali smatrali su to optimističnim: uz svoj stil života, Luz Mendiluce bila bi sretna da doživi tridesetu.

Mic po mic, oko nje se okupila grupa pisaca prečudnih za ukus njezine majke a preradikalnih za njezinog brata. *Kreolska književnost*, časopis koji je financirala njezina majka, postao je ključna točka referencije za naciste i ogorčene, alkoholičare i seksualno ili ekonomski marginalne. Luz Mendiluce je preuzela uloge majčinske figure i velike svećenice nove argentinske poezije, koju se uplašena književna zajednica otada trudila zabraniti.

1958. opet se zaljubila. Ovoga puta objekt njenih osjećaja bio je dvadesetpetogodišnji slikar. Imao je plavu kosu, plave oči, a bio je razoružavajuće glup. Veza je trajala sve do 1960. kad je slikar otišao za Pariz u sklopu stipendije koju mu je pribavila Luz, preko uredskih veza svog brata **Juana**. Ovo novo razočaranje poslužilo je kao gorivo za stvaranje još jedne velike pjesme, *Argentinsko slikarstvo*, u kojoj se Luz prisjetila vlastitih, često burnih veza s argentinskim slikarima kroz svoje razne uloge – kolekcionarke, žene i (od malih nogu) modela.

1961. godine, kad je dobila poništenje prvog braka, Luz se udala za pjesnika **Mauricija Cáceresa**, stalnog suradnika *Kreolske književnosti* i predstavnika nečega što je sam nazivao “neo-gaucha” stilom. Poučena ranijim iskustvima, Luz je ovaj put odlučila postati uzorna družica i kućanica; mužu je ostavila da nadzire časopis (što je uzrokovalo nebrojene svađe s Juanom Mendiluceom, koji je optužio Cáceresa za prisvajanje novca namijenjenog časopisu), odustala je od pisanja i tijelom i dušom se posvetila supružničkim dužnostima. S Cáceresom na vrhu časopisa, nacisti, ogorčeni i sociopati jednoglasno su promicali “neo-gaucha” stil. Cáceresu je uspjeh udario u glavu. Uskoro je pomislio da može bez Luz i klana Mendilucea. Kritizirao je Juana i **Edelmiru** kad god je imao šansu. Čak si je dopustio i ponižavanje svoje žene. Nove muze ubrzo su se pojavile na sceni: mlade obraćenice na muževnu “neo-gaucha” poeziju, koje su uspjele zapeti učitelju za oko. Dok jednog dana Luz, koja se činila potpuno nesvjesnom muževih aktivnosti, nije ponovno pukla. Incident je intenzivno popraćen na stranicama crne kronike te u žutom tisku Buenos Airesa. Cáceres i jedan od urednika *Kreolske književnosti* završili su u bolnici s ranama od metaka. Urednikove rane su bile površinske, ali Cáceres je u bolnici ostao mjesec i pol.

Nakon što je pucala na muža i njegovog prijatelja, zaključala se u kupaonicu i progutala cijeli sadržaj ormarića za lijekove. Ovoga puta nije imala izbora; morala je otići u Europu.

1964. godine, nakon boravka u raznim klinikama, Luz je opet iznenadila svoje rijetko ali vjerno čitateljstvo novom zbirkom naslovljenom *Kao uragan*: deset pjesama, sto dvadeset stranica, s predgovorom **Susy D'Amato** (koja je jedva uspjela razumijeti i redak Luzi-ne poezije, ali joj je bila jedna od rijetkih preostalih prijatelja). Knjigu je objavila feministička izdavačka kuća iz Meksika, koja će uskoro požaliti što je riskirala s “poznatom aktivisticom ekstremne desnice”, premda u to doba nije bila svjesna kome je Luz zaista politički lojalna, a u samim pjesmama nije bilo političkih aluzija izuzev par nesretnih metafora (na primjer “u mom srcu sam posljednji nacist”), uvijek u kontekstu osobnih veza. Knjiga je godinu dana kasnije objavljena u Argentini gdje je dobila značajan broj pozitivnih kritika.

1967. Luz se vratila u Buenos Aires, u kojemu će ostati do kraja svog života. Obavijala ju je aura tajanstvenosti. U Parizu je **Jules Albert Ramis** preveo praktički cijeli njen opus. Pratio ju je mladi španjolski pjesnik **Pedro Barbero** koji se ponašao kao njen tajnik i zvala ga je Pedrito. Pedrito je za razliku od njenih argentinskih muževa i ljubavnika bio od velike pomoći, pažljiv (pomalo bez manira) te iznad svega odan. Luz je opet preuzela kontrolu nad *Kreolskom književnošću* te je osnovala novu izdavačku kuću *Ranjeni orao*. Uskoro ju je okružio velik broj fanova koji su se smijali svim njenim forama. Težila je 100 kg. Kosa joj je dopirala do struka. Rijetko se kupala. Odjeća joj je bila stara i često pohabana.

Osjećajni život Luz Mediluce sada je ušao u novu, smireniju fazu. Drugim riječima, prestala je patiti. Imala je ljubavnike, opijala se, a ponekad je znala šmrknuti malo kokaina, ali je održavala duhovnu ravnotežu. Bila je stroga. Njezine se kritike iščekivalo sa strahom, a oni koji nisu bili na meti njene otrovne, oštre dovjetljivosti, rado su je anticipirali. Ulazila bi u ogorčene javne svađe s izvjesnim argentinskim pjesnicima (sami muškarci i slavni), okrutno ismijavajući njihovu homoseksualnost (praksu koju je javno osuđivala, unatoč tome što su joj mnogi

prijatelji bili gay), njihova skromna podrijetla ili komunistička uvjerenja. Mnoge su se spisateljice u Argentini divile njezinom radu i čitale ga, mada to ne bi javno priznale.

Svađa s bratom Juanom oko nadziranja časopisa *Kreolska književnost* (časopisa u koji je uložila toliko puno, a koji je također bio izvor toliko puno razočaranja) narasla je do epskih proporcija. Bila je poražena, ali mladi su joj ostali lojalni. Pola vremena provodila je u velikom stanu u Buenos Airesu, a pola na ranču u Parani koji je postao umjetnička komuna i gdje je mogla vladati bez suprotstavljanja. Tu, uz rijeku, umjetnici su raspravljali, dokoličarili, napijali se, slikali, nedernuti političkim nasiljem koje je počelo harati ostatkom zemlje.

No nitko nije mogao ostati neoštećen. Jednog popodneva **Claudia Saldaña** je posjetila ranč s prijateljem. Bila je mlada, pisala poeziju i bila je lijepa. Za Luz je to bila ljubav na prvi pogled. Namjestivši upoznavanje, domaćica je gošću obasula pažnjom. Claudia Saldaña je provela popodne i jednu noć na ranču pa se vratila u Rosario gdje živi idući dan. Luz joj je recitirala poeziju, pokazala francuske prijevode svojih knjiga te fotografiju male sebe s Hitlerom, poticala je mladu ženu na pisanje, zamolila je da pročita svoje pjesme (Claudia Saldaña je rekla da nisu dobre, ona je tek početnica), inzistirala je da gošća zadrži malu drvenu figuricu koju je slučajno uzela u ruke i konačno je pokušala napiti u nadi da će joj biti previše slabo da bi otišla, ali Claudia Saldaña je ipak otišla.

Nakon dva dana provedena u zanosu, Luz je shvatila da se zaljubila. Osjećala se kao klinka. Našla je Claudijin telefonski broj u Rosariju pa ju je nazvala. Bila je skoro trijezna; jedva je mogla savladati osjećaje. Pitala je bi li se mogle naći. Claudia je pristala i rekla da se mogu naći u Rosariju kroz tri dana. Luz je bila izvan sebe; htjela se vidjeti s Claudijom tu noć ili najkasnije idući dan. Claudia se nije dala: već je imala dogovorene obaveze. Što ne ide – ne ide, a uostalom, nemoguće je. Luz je prihvatila njezine uvjete veselo se pomirivši sa sudbinom. Tu noć je plakala i plesala i pila sve dok se nije onesvjestila. Nema sumnje da je to bio prvi put da je itko uzrokovao takve osjećaje u njoj. “Prava ljubav”, priznala je Pedritu, koji se složio sa

svime što je rekla.

Sastanak u Rosariju nije bio toliko fantastičan kao što se Luz nadala. Claudia je jasno i otvoreno objasnila razloge zašto bliži odnos među njima nije moguć: nije lezbijka; postoji značajna razlika u godinama (Luz je bila više od dvadeset i pet godina starija); a konačno, njihovi politički stavovi su toliko različiti, možemo čak i reći dijametralno suprotni. "Mi smo smrtni neprijatelji", rekla je Claudia tužno. Ova izjava je zainteresirala Luz. (Seksualna preferencija je trivijalnost, mislila je, u slučaju prave ljubavi. A životna dob je iluzija. Međutim, intrigirala ju je ideja da su smrtni neprijatelji). "Zašto? Jer sam ja trockistica, a ti si fašističko govno", rekla je Claudia. Luz se oglašila na uvredu i nasmejala. "A ne možemo to premostiti?" pitala je s osjećajem čežnje. „Ne“, odgovorila je Claudia. "A poezija?" pitala je Luz. "Poezija je poprilično nevažna ovih dana, s obzirom na to što se događa u Argentini." "Možda imaš pravo", priznala je Luz, na rubu suza, "ali možda si u krivu." Rastanak je bio tužan. Luz je imala nebesko-plavi sportski *Alfa Romeo*. Udobno smještanje svog oblog tijela u vozačko sjedalo nije bio lak zadatak, no primila ga se hrabro, s omijehom na licu. Claudia je gledala iz ulaza u kafić u kojem su se našle, ne mičući se. Luz je otišla sa slikom Claudiju u retrovizoru.

Na njenom mjestu, svi bi se već predali, ali Luz nije bila bilo tko. Pomela ju je bujica kreativne energije. U prošlosti su zaljubljuvanje i odljubljuvanje kod nje smanjivali sposobnosti za pisanje na duga razdoblja. Ali sada je pisala kao luđakinja, potaknuta možda predosjećajem onog što joj je sudbina namijenila. Svaku noć je nazivala Claudiju, razgovarale su, svađale

se, čitale poeziju jedna drugoj (Claudijine su pjesme bile vrlo loše, ali Luz je pazila da to ne kaže). Svaku noć, bez iznimke, molila bi: "Kad bismo se opet mogle vidjeti?" Imala je lude planove: mogle bi napustiti Argentinu zajedno, ići u Brazil, Pariz. Tim se prijedlozi-ma mlada pjesnikinja smijala, ali taj smijeh nije sadržavao nikakvu zloću; dapače, bio je trag tuge u njemu.

Odjednom je Luz bila sita sela i umjetničke komune. Odlučila se vratiti u Buenos Aires. Tamo se trudila nastaviti s društvenim životom, viđati s prijateljima, ići u kino ili kazalište. Ali nije mogla. Niti je imala odvažnosti posjetiti Claudiju u Rosariju bez njene dozvole. U to doba je napisala jednu od najčudnijih poema u povijesti argentinske književnosti: *Moja djevojka* – 750 redaka ljubavi, kajanja, ironije. Nastavila je nazivati Claudiju svake noći.

Nije nerazumno pretpostaviti da se tijekom svih tih rasprava razvilo iskreno, uzajamno prijateljstvo. U rujnu 1976., puna ljubavi, Luz je uskočila u svoj Alfa Romeo te odjurila prema Rosariju. Htjela je reći Claudiji da je voljna promijeniti se, da se zapravo već počela mijenjati. Kad je stigla, Claudijini roditelji bili su u očajnom stanju. Skupina nepoznatih ljudi otela je mladu pjesnikinju. Luz je preokrenula nebo i zemlju, mobilizirala sve svoje prijatelje, veze, one majčine, bratove, konačno i Juanove, ali uzalud. Claudijini prijatelji rekli su da ju je otela vojska. Luz je odbijala u išta vjerovati i čekala. Dva mjeseca kasnije Claudijino je tijelo nađeno u smeću na sjeveru Rosarija. Idućeg je dana Luz krenula u Buenos Aires u svom *Alfa Romeu*. Na pola puta zabila se u benzinsku postaju. Eksplozija je bila znatna.

Roberto Bolaño rođen je 1953. u Santiagu, Čile. Sin je vozača kamiona (koji je bio i boksač) i učiteljice. Godine 1968. s obitelji se seli u Mexico City. Odustaje od škole i radi kao novinar. U to vrijeme postaje aktivan u ljevičarskim političkim krugovima. Podržavajući socijalistički režim Salvadora Allendea, 1973. napušta Meksiko kako bi u Čileu "pomogao izgraditi revoluciju". Nakon državnog udara Augusta Pinocheta protiv Allendea, Bolaño je uhićen. Osuđen za terorizam, provodi osam dana u zatvoru. Sedamdesetih Bolaño postaje trockist i utemeljitelj nezamjetnog pjesničkog pokreta *infrarrealismo*. Piše poeziju sve dok se u ranim četrdesetima ne usmjerava na prozu. U intervju, Bolaño tvrdi da je započeo pisati prozu jer se osjeća odgovornim za financijsku budućnost svoje obitelji koju zaradom od pjesništva ne bi mogao osigurati. Bolañova smrt od zatajenja jetre 2003. godine nastupila je nakon dugog razdoblja lošeg zdravlja.

"La literatura nazi en América" borgesovska je enciklopedija fikcionalnih fašističkih pisaca Sjeverne i Južne Amerike.

Yolanda González Martín

(Deusto, 18. siječnja 1961. – Madrid, 1. veljače 1980.)

Yolanda González Martín bila je baskijska studentica, antifašistkinja i pripadnica trockističke *Socijalističke radničke partije*, ubijena od strane ekstremne desnice u zadnjim godinama tzv. "tranzicije", razdoblja napuštanja politike diktatora **Francisca Franca**.

Rođena je u radničkoj četvrti Deusto grada Bilbao kao kćer imigrantskih radnika. Kao mlada pokazuje interes za društvene probleme, naročito za socijalne nejednakosti i ljudska prava u tadašnjoj Španjolskoj, te se stoga priključuje ljevičarskim organizacijama. Preselivši se u Madrid sa svojim dečkom, upisuje elektrotehnički studij na kojem postaje predstavnica Koordinacijskog odbora studenata i sudjeluje u studentskim pokretima tog doba.

U siječnju 1980. Yolandu su oteli pripadnici organizacije **Fuerza Nueva**. Tijekom otmice, mučena je radi iznudiivanja informacija te je, nakon što je pružila otpor i odbila progovoriti, ubijena. Njeno tijelo pronađeno je uz cestu i bilo je vidljivo da je ubijena s tri metka u glavu. Smatra se kako je ubijena zbog navodnog pripadništva ETA-i, što je bilo apsurdno jer nikad nije podupirala nacionalističku ljevicu, te je uvijek isticala samo internacionalizam.

Neki sudionici ubojstva bili su povezani i s Španjolskim baskijskim bataljonom, ekstremno desnom terorističkom skupinom koja je operirala uglavnom po Baskiji i južnoj Francuskoj. Odgovorni su za desetke bombardiranja i 24 ubojstva, pri čemu su žrtve uglavnom bile članovi ili simpatizeri ETA-e.

Hellín Emilio Moro, Ignacio Abad Velázquez, José Ricardo Prieto i Alajero Felix Perez, sudionici ovog zločina, od strane Vrhovnog suda osuđeni su na zatvorske kazne ovisno o tome koliko su bili izravno umješani u ubojstvo, a koliko posrednici.

FN je između 1966. i 1982. godine bila ekstremno desna politička stranka u Španjolskoj koja je kao svoj program isticala španjolski nacionalizam i tekovine Francove diktature. FN je imao i svoje "omladinsko krilo" pod nazivom *Fuerza Joven*. Članovi su bili brojni *nazi-skin-headsi* poznati po obračunima na ulicama. Nakon raspada FN-a, na scenu stupa *Nacionalni Front Španjolske* 1986.

U SPOMEN NA UBIJENU ANTIFAŠISTKINJU, YOLANDU GONZÁLEZ

ANTIFA NIGHT VOL.4

ANTIFA NIGHT VOL.4

Naša je borba lokalna po formi, a internacionalna po sadržaju!

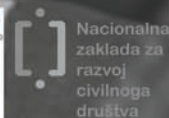
Dick Chaney (Sombor)
Krlja (Zagreb)
Šutnja (Županja)
Abergaz (Zagreb)
+ bend iznenađenja

U organizaciji Mladih Antifašista Zagreba

11. maj, 21:00

AKC Attack! - Medika

financira grad Zagreb

Uredništvo

Mladi Antifašisti Zagreba

Lektura

Dijana Ćurković

Ankica Čakardić (*Razgovor sa Silvijom Federici*)

Marita Lipošinović (*Otkud rodne razlike u plaćama?*)

Prijevod

Marija Ćaćić (*Razgovor sa Silvojom Federici*)

Andro Lasica Hodges (*Luz Mendiluce Thompson*)

Mirna Šimat (*Drugi spol 25 godina kasnije*)

Prijelom

Katerina Duda

Tisak

Printlab

Izdavač

Mladi Antifašisti Zagreba

Za izdavača

Mladi Antifašisti Zagreba

Časopis je izdan uz potporu Gradskog ureda za
obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba

Mladi antifašisti Zagreba djeluju progresivno i
emancipatorno. Zalažemo se za ekonomsku
demokraciju, organiziramo tribine, marševe i akcije.
Priključite nam se! SF-SN!

